

પહેલી આવૃત્તિ વખતના

બે બેલ

અખાના વેદાંતસિદ્ધાંતોને સળંગ અને વ્યવસ્થિત રૂપે ૨૪૪ કરનાર તો એણે રચેલ ‘અખેગીતા.’ ‘અનુભવખિંદુ’માં એ જ સિદ્ધાંતો સંક્ષિપ્ત રૂપે ૨૪૪ થયા છે. આ બે મંથોમાં વસ્તુ-નિરૂપણની જે સુંદર વ્યવસ્થા છે તેનો અભાવ અખાના છાપામાં છે. છાપામાં અંગો પાડેલાં છે, છતાં નિરૂપણરીતિ એટલી કઢંગી ને બેળસેળવાળી છે કે સિદ્ધાંતો તારવી કાઢવા માટે નવેસરથી વ્યવસ્થા કરવી પડે. આ દૃષ્ટિએ ‘અખેગીતા’ અને ‘અનુભવખિંદુ’ જ અખાને ખરાબર સમજવામાં-પચાવવામાં સૌથી વધારે મદદરૂપ બને તેમ છે. બન્ને કૃતિઓ અખાએ પાકટ વયે લખી હોવાનો પૂરો સંભવ છે.

‘અનુભવખિંદુ’ ન. દે. મહેતા સંપાદિત ‘અખાકૃત કાવ્યો’માં તથા સસ્તા સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય તરફથી પ્રકાશિત ‘અખાની વાણી’માં છે. વળી ગુજરાતના બે સમર્થ વિદ્વાનોને હાથે ‘અનુભવ-ખિંદુ’નું સંપાદન થઈ ચૂક્યું છે. એમાંના એક તે સાક્ષરરત્ન કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ અને બીજા પ્રો. રવિશંકર જોષી. ‘અનુભવ-ખિંદુ’નો અભ્યાસ કરનાર-કરાવનાર સૌ આ બે પંડિતોની જ આવૃત્તિઓ વાપરતા આવ્યા છે. એમાંથી જેમાં અખાનું તત્ત્વચિંતન આલેખાયું છે એવા આમુખ અને વિસ્તૃત દ્રિષ્ટિથી સાથેની પ્રો. જોષીની આવૃત્તિ છેલ્લાં બેત્રણ વર્ષથી અલબ્ધ બની છે અને સ્વ. કેશવલાલભાઈની આવૃત્તિ પણ હવે કદાચ મળવા સંભવ ઓછો છે, તેથી એક નવી આવૃત્તિને અવકાશ છે એમ માની આ સાહસકાર્ય કયું છે.

સ્વ. કેશવલાલભાઈ તથા પ્રો. જોષી સાહેબની વિદ્વતા અને પાંડિત્ય સુપ્રસિદ્ધ છે. પણ એ બન્ને સંપાદિત આવૃત્તિઓ વર્ગમાં વાપરતી વખતે અમને બન્નેને એમાં સુધારવા-વધારવા જેવું ઘણું લાગ્યું અને તેને આધારે ફાર્જસ ગુજરાતી સભામાંથી કૃતિની ચારેક ઉસ્ત્રપ્રતો મેળવી વાચના તૈયાર કરીને કૃતિનાં નામરૂપ વગેરેની ચર્ચા સાથે શ. ગુ. સ. ના ત્રૈમાસિક એપ્રિલ-જૂન ૧૯૬૪ માં પ્રસિદ્ધ કરી. તે પછી એના ટિપ્પણની માગ જોવા થઈ અને તે સંતોષવાનો પ્રયત્ન અમે અહીં કર્યો છે.

પાઠોની બાબતમાં આ આવૃત્તિમાં ઝાઝો બેદ જણાશે. અખાને માત્ર ‘અનુભવખિંદુ’ પરથી જ નહિ પણ એની ખીજ રચનાઓની મદદ લઈને બને તેટલો સારી રીતે સમજવા અને સમજાવવા અમે પ્રયત્ન કર્યો છે. પરિણામે આગલા વિદ્વાન સંપાદક સાથે થતો સ્પષ્ટીકરણનો બેદ તત્કાળ લક્ષમાં આવશે. પણ સ્પષ્ટીકરણ પછી અમે આપેલ ટિપ્પણમાં અખો જ અખાને સમજાવે તે સારું એમ ગણી અખાની અન્ય કૃતિઓમાંથી સરખામણી માટે પુષ્કળ ઉતારા અમે આપ્યા છે અને અમને આશા છે કે આ આવૃત્તિ અખાના અભ્યાસમાં અત્યંત અનુકૂળ બનશે.

‘અનુભવખિંદુ’ના પ્રકાશક બનવાનું ફાર્જસ ગુજરાતી સભાએ સ્વીકાર્યા બદલ એ સંસ્થાના અમે આભારી છીએ. શ્રી ઉમાશંકર જોષી સંપાદિત ‘અખાના છંપા,’ સસ્ત્રું સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય પ્રકાશિત ‘અખાની વાણી’ તથા દ્રુવસાહેબ ને જોષી સાહેબ સંપાદિત ‘અનુભવખિંદુ’ની આવૃત્તિઓનો અમે ઉપયોગ કર્યો છે. એ સૌના અમે ઋણી છીએ.

તા. ૧૮-૧૨-૬૪

બીજી આવૃત્તિને ટાણે

આ નવી આવૃત્તિમાં અનેક ફેરફાર કર્યા છે. પ્રસ્તાવનામાં ઉપયોગમાં લીધેલી હસ્તપ્રતો અંગે સંક્ષિપ્ત માહિતી આપી છે અને તે ઉપરાંત ‘અખાનું કવિત્વ’ અને ‘અનુભવગિન્દુનો છંદ’ એ બે મુદ્દા ઉપર માર્ગદર્શક નોંધ ઉમેરી છે. વાચનામાં સંપાદન માટે ઉપયોગમાં લીધેલી હસ્તપ્રતોના જ પાઠ પાઠટીપમાં પણ લીધા છે. હસ્તપ્રતોની જોડણીમાં આજા ભેદ હોવાથી તે છોડીને એકધારી જોડણી જ મોટે ભાગે સ્વીકારી છે. એથી વાચન ક્લેશકર બનતું નથી અને અર્થગ્રહણના કાર્યમાં સરળતા પણ થાય છે. હસ્તપ્રતોની વાચનામાં છંદોભંગ ઠેકઠેકાણે થતો હતો એટલે વધારાના શબ્દોને કૌંસમાં મૂકી, એકબે સ્થળે શબ્દોની આનુપૂર્વી ફેરવી, છંદદષ્ટિએ અને પ્રાસદષ્ટિએ વાચનાને બરાબર કરવા અમે બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે સ્પષ્ટીકરણ ટૂંકાવીને તે તે છાપાની નીચે જ આપ્યું છે જેથી અધ્યયન-અધ્યાપન મુગમ બની શકે. આ સંપાદનમાં પણ અમારું મુખ્ય ધ્યેય તો યોગ્ય અર્થઘટન જ છે. એ કારણે સ્પષ્ટીકરણમાં કેટલેક સ્થાને ફેરફાર કર્યા છે. પાઠ-ભેદો નોંધતી વખતે જોડણીની લાક્ષણિકતા અને અર્થભેદને મહત્ત્વ આપ્યું છે. અગાઉ નોંધાયેલા સંપાદિત આવૃત્તિઓના પાઠ છોડી દીધા છે.

ટિપ્પણમાં પણ થોડા ફેરફાર કરવા હીક લાગ્યા છે. કયાંક ઉમેરા પણ છે. પરિશિષ્ટો વધ્યાં છે. પહેલા પરિશિષ્ટમાં નોંધપાત્ર દષ્ટાન્તો ને થોડા શબ્દો લીધા છે. બીજામાં, ‘અખાના છાપા’માંથી ‘અનુભવ’ શબ્દ જેમાં મળતો હોય તેવા કેટલાક છાપા આપ્યા છે. ત્રીજામાં, તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે અખાના સમકાલીન કવિ

ભાણુદાસે રચેલ અને અત્યાર સુધી પ્રસિદ્ધિ નહીં પામેલ 'અંગર-
અવધૂત સંવાદ' લીધે છે. ચોથામાં, મણિલાલ નલુભાઈ તથા
ગાંધીજીનાં લખાણોમાંથી લીધેલાં અવતરણો કાયમ રાખ્યાં છે.

આ નવી આવૃત્તિને આમ અનેક રીતે વધુ ઉપયોગી બનાવવા
અમે મહેનત-કરી છે અને અમને આશા છે કે સૌને આ આવૃત્તિ
પૂરતો સંતોષ આપી શકશે.

ડૉ. હરિવલ્લભ લાયાણી, શ્રી ઉમાશંકરભાઈ, મુરખીશ્રી
'રામભાઈ' બક્ષી, ભાઈ બૃજરાય અંગરિયા વગેરેનો એમની ટીકા
તથા સૂચનો માટે આભાર માનીએ છીએ.

માત્ર એક જ સમાહ નેટલે ટૂંકા સમયમાં ખૂબ સંતોષકારક
રીતે છાપવાનું બધુંય કામ પતાવી આપવા બદલ અમે 'ધી યશવંત
પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ'ના માલિક શ્રી યશવંતભાઈ છુટાલાનો નેટલે
આભાર માનીએ તેટલો જાણીએ છીએ. એમની નિષ્ઠા, કાળજી,
ચોકસાઈ અને સૌથી વધારે તો વિદ્વાન લેખકોને શક્ય તેટલી
બધી સેવા આપવાની તત્પરતા પ્રશંસાપાત્ર છે. પ્રેસના સૌ
કાર્યકરોના ઉત્તમ સહકાર માટે તે સૌનાં પણ અમે ઋણી છીએ.

મુંબઈ,
ફેબ્રુઆરી, ૧૯૬૯.

અનસૂયા ત્રિવેદી
ભૂષેન્દ્ર ત્રિવેદી

અનુક્રમ

પહેલી આવૃત્તિ વખતના બે બોલ	
બીજી આવૃત્તિને ટાણે	
પ્રસ્તાવના	૧-૨૫
સંપાદન માટે ઉપયોગમાં લીધેલી હસ્તપ્રતો	૧
કૃતિનાં નામરૂપ	૫
અનુભવનું સ્વરૂપ	૯
અખાએ અહીં ઉપદેશેલ અભિવિષા	૧૪
પ્રાકૃત ઉપનિષદ	૧૭
અખાનું કવિત્વ	૨૦
‘અનુભવબિન્દુ’ નો જંદ	૨૨
૪૦ જીપા અપર નામ અનુભવબિન્દુ	૨૬-૬૫
ટિપ્પણ	૬૬-૧૩૦
પરિશિષ્ટ-૧ કેટલાક શબ્દો ને દષ્ટાંતોની યાદી	૧૩૧
પરિશિષ્ટ-૨ ‘અખાના જીપા’માંથી ‘અનુભવ’ અંગે.	૧૩૩
પરિશિષ્ટ-૩ ભાણુદાસકૃત ‘અજગર-અવધૂત સંવાદ.	૧૩૮
પરિશિષ્ટ-૪ મણિલાલ અને ગાંધીજીમાંથી ઉતારા.	૧૪૪
ઉપદેશવાણી	૧૪૮

અધ્યાસદ્દેષિએ મહત્વનાં સંપાદનો

અખેગીતા—પ્રસ્તાવના, પાઠાંતરો, સમજૂતી, ટિપ્પણ તથા
ચજ્ઞકોશ સાથે. સં. પ્રા. ભૂપેન્દ્ર ત્રિવેદી.

કિ. રૂ. ૨-૫૦

જ્ઞાનગીતા (નરહરિફૂલ)—પ્રસ્તાવના, પાઠાંતરો, વિસ્તૃત ટિપ્પણ
ને ચજ્ઞકોશ સાથે. સં. પ્રા. ભૂપેન્દ્ર ત્રિવેદી અને ડૉ.
અનસૂયા ત્રિવેદી.

કિ. રૂ. ૨-૧૦

મીરાંનાં પદો—પ્રસ્તાવના, પાઠાંતરો તથા ટિપ્પણ સાથેનો ૪૦૦
ઉપરાંત પદોનો મૂલ્યવાન સંગ્રહ. સં. પ્રા. ભૂપેન્દ્ર
ત્રિવેદી.

કિ. રૂ. ૪-૫૦

પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર (માણિક્યસુંદરસરિવિરચિત પ્રાચીન ગુજરાતી
સાહિત્યની એક વિશિષ્ટ ગદ્યકૃતિ) પ્રસ્તાવના,
પાઠાંતરો, અર્વાચીન ભાષા અને વિસ્તૃત
ટિપ્પણ સાથે. સં. પ્રા. ભૂપેન્દ્ર ત્રિવેદી તથા
ડૉ. અનસૂયા ત્રિવેદી.

કિ. રૂ. ૮-૦૦

નાટ્યશાસ્ત્ર—(ભરતમુનિપ્રણીત) અધ્યાય ૧ થી ૭—ગુજરાતી
અનુવાદ-પાઠીયો સાથે. પ્રા. ભૂપેન્દ્ર બાલકૃષ્ણ ત્રિવેદી. કિ. ૭-૦૦

દ્વિતીય પાઠી

મીરાંનાં વધુ પદો ને મીરાંવિખ્યત મહત્વના લેખો (પ્રેસમાં)
અખાનાં ગુજરાતી પદો (પ્રેસમાં)
અખાનાં ભાષા સમજૂતી ને ચજ્ઞકોશ સાથે.

રાવજી-મહોદરી સંવાદ (ત્રીધરફૂલ) પ્રસ્તાવના, પાઠાંતર,
ટિપ્પણ સાથે.

લેખસંગ્રહ.

પ્રસ્તાવના

સંપાદન માટે જોયેલી હસ્તપ્રતો

મુંબઈની ફાર્ગસ ગુજરાતી સભામાંની નીચે મુજબની છ હસ્તપ્રતોનો આ સંપાદન માટે ઉપયોગ કર્યો છે.

૧. નં. ૮૯ (સંકેત ક) પાનાં ૪૦. આરંભ અને અંતનાં પાનાં નથી. પાનાં ૬ થી ૧૪ સુધી અખાના ૪૦ છપા છે. પત્રદીઠ પંક્તિ સરેરાશ ૧૪. પંક્તિમાં અક્ષરસંખ્યા ૧૨ થી ૧૫. લિપિ અચ્ચરી નાગરી. અક્ષર વાંકાચૂંકા. લખાણ શુદ્ધ નથી. લેખનવર્ધ નથી. કૃતિના આરંભમાં “શ્રી રાંમાંચે નમઃ ॥ અથ સવાયા કવીત લખાં છે ॥” અને અંતમાં “સંમંપુરંણુ સમાપ્ત ॥ ગુરુજની કપાથી લખું છે ॥” મળે છે.

અન્ય કૃતિઓઃ—રણછોડકૃત કક્કો, કબીર કૃત પંચીકરણ, પદો.

૨. નં. ૨૬૭ (સંકેત જ) પાનાં આશરે ૨૭૫, પ્રત્યેક કૃતિ માટે પત્રસંખ્યા અલગ. આરંભમાં જ ૪૦ છપા. પાનાં ૧-૯ માં. લિપિ નાગરી. પત્રદીઠ પંક્તિ ૨૦. પંક્તિમાં અક્ષરસંખ્યા ૧૨ થી ૧૪. અક્ષર સારા. લખાણ વ્યવસ્થિત. લખ્યા-સાલ નથી. કૃતિના આરંભમાં “શ્રી ગુરુજ્યો નમઃ ॥ અથ અપા-જના છપા લખ્યા છે ॥ પરમાત્મને નમઃ ॥” અને અંતે “ઈતિશ્રી અપાજના છપા ચાલીસ સંપૂર્ણ ॥”

અન્ય કૃતિઓઃ—અખાકૃત, દહા, પદ્મદી, કુંડળિયા, તિથિ, માસ, કક્કો, સાખીઓ. પ્રાગજકૃત બાર માસ.

૩. નં. ૩૩૧ (સંક્રેત ગ). પાનાં આશરે ૩૦૦. અમુક
૪ કૃતિમાં પાનાંની સંખ્યા અપાર્થ છે; જાણે નહિ. પાનાં ૧-૧૪માં
૪૦ છાંપા છે પત્રદીઠ પંક્તિસંખ્યા ૧૨. પંક્તિદીઠ અક્ષર
સરેરાશ ૧૫. લિપિ નાગરી. અક્ષર સારા. લખાણુ વ્યવસ્થિત.
લખ્યા સાલ સં. ૧૮૮૧ (પાછળના ભાગમાં એક સ્થળે સં. ૧૮૫૬).
કૃતિના આરંભમાં “શ્રી ગણેશાય નમઃ ॥ શ્રી કૃષ્ણાય નમઃ ॥
અથ અષાઠ્ઠની છપે પ્રારંભઃ ॥” અને અંતે “ધૃતિશ્રી અષાઠ્ઠ-
કૃત છપેયા સંપૂર્ણ ॥ સમાપ્ત ॥ શ્રી કૃષ્ણાર્પણમસ્તુ ॥ શ્રી ॥
શ્રી ॥ શ્રી ॥” મળે છે.

અન્ય કૃતિઓ:—પ્રાગાકૃત દિનમણિ; પાંડવગીતા, શિવસ્તોત્ર,
જ્ઞાનગીતા, જેવાં સ્તોત્રો; રતનેશ્વરકૃત વૈરાગ્યદીપ, સુંદરદાસકૃત
ચિંતામણિ, રણછોડકૃત કક્કો, દેવીદાસકૃત કક્કો, અખાના ૪૦
છાંપા, ધુઆસા, દહા; અનંતકૃત પરચરી; અખાકૃત ગુરુશિષ્ય
સંવાદ, કક્કો; પ્રાગજીકૃત માસ, તિથિ; ભાણુદાસકૃત અજગર-
અવધૂત-સંવાદ; અખાકૃત સાખીઓ; પ્રાગજીકૃત ચેતાવણી; આનંદ-
રામકૃત રામરસાયણ.

૪. નં. ૩૩૬ (સંક્રેત ઘ). પાનાં ૩૬૦. આગળ પાછળનાં
વધારાનાં પાનાંમાં અખાનાં શૃંગારભક્તિનાં ૫૬ મળે છે. પાનાં
૧૫૩ થી ૧૫૭ માં ૪૦ છાંપા. પત્રદીઠ પંક્તિ ૨૭. પંક્તિદીઠ
અક્ષરસંખ્યા ૧૯ થી ૨૨. લિપિ નાગરી. લખાણુ શુદ્ધ, વ્યવસ્થિત.
અક્ષરો સુંદર. લખ્યા સાલ નથી. કૃતિના આરંભમાં “પરમાત્મને
નમઃ ॥ અથ અષાઠ્ઠકૃત છપે પ્રારંભ ॥” અને અંતમાં “ધૃતિ
અષાઠ્ઠકૃત છપા સંપૂર્ણ ॥ શ્રીઃ ॥” મળે છે.

અન્ય કૃતિઓ:—અખાનાં ૫૬, ચિત્તવિચાર સંવાદ, અખે-
ગીતા, છાંપા, સાખી, ગુરુશિષ્ય સંવાદ, દહા, માસ, કક્કો, પંચી-

કરણ, સુંદરદાસ, પ્રાગજી, રત્નેશ્વર, દેવીદાસ, રણછોડ, ભાણુદાસ, નરસિંહ, દાફ વગેરેની કેટલીક કૃતિઓ.

૫. નં. ૩૬૨ (સંકેત ૪). પાનાં ૪૫૧. આરંભની દરેક કૃતિમાં પાનાંની સંખ્યા અલગ. ૪૦ છપા માટે પાનાં ૧ થી ૯, પત્રદીઠ પંક્તિસંખ્યા ૧૦ કે ૧૧, પંક્તિદીઠ અક્ષરસંખ્યા સરેરાશ ૨૪. લિપિ નાગરી. અક્ષર સારા. લખાણ શુદ્ધ. લખ્યા સ લ સં. ૧૮૬૪. કૃતિના આરંભમાં “અથ અપાસ્વામીના છપા લિખ્યતે ॥” અને અંતમાં કથું નહિ. માત્ર થોડી કોરી જગા.

અન્ય કૃતિઓ:—અખાકૃત સંતપ્રિયા, ચિત્તવિચાર સંવાદ, અખેગીતા, ગુરુશિષ્ય સંવાદ, છપા, સાખી; નરહરિકૃત વસિષ્ઠસાર.

૬. ગુજરાતી પ્રેસની નં. ૨૦૪ વાળી પ્રત જે હાલ કાર્ખાસ ગુજરાતી સભામાં છે. (સંકેત ૬). પાનાં આશરે ૨૬૦. પાનાંની સંખ્યા આરંભની કૃતિઓમાં અલગ, ૪૦ છપા પાનાં ૧ થી ૧૫. પત્રદીઠ પંક્તિસંખ્યા ૧૦-૧૩, પંક્તિદીઠ અક્ષરસંખ્યા મોટે ભાગે ૧૨. લિપિ નાગરી. અક્ષર સારા, લખાણ વ્યવસ્થિત. લખ્યા વર્ષ સં. ૧૮૬૬-૬૮. પ્રત બિધર્મથી ખવાયેલી. કૃતિના આરંભમાં “શ્રી ગુરુબોધો નમઃ। અથ અપાળના છપૈ લિખિત ॥ છપૈ ॥” અને અંતમાં “ઈતિશ્રી અપાળના છપૈ સંપૂર્ણ ॥” મળે છે.

અન્ય કૃતિઓ:—અખાના દૂહા, અખેગીતા, ગુરુશિષ્યસંવાદ, ચિત્તવિચાર સંવાદ, ૩૭૦ છપા.

આ છ હસ્તપ્રતોમાંથી પાઠ નક્કી કરતી વખતે ક અને ઘ ને વધુ મહત્ત્વ આપ્યું છે. સ્વીકૃત વાચનામાં આવતો પહેલો છપો માત્ર ક માં પહેલો છે, બીજી બધી પ્રતોમાં બીજો છે અને

તે પ્રતોમાં અંગી આપેલ ખીજો તે પડેલો મૂકેલો છે. પરંપરાગી દષ્ટિએ આમ હસ્તપ્રતોના બે વિભાગ પાડી શકાય તેમ છે.

ઉપયોગમાં લીધેલી હસ્તપ્રતોમાં જોડણીનું વૈવિધ્ય સારા પ્રમાણમાં છે. આમ તો જોડણી અંગેની છટછાટ કૃતિની વાચનામાં સદાયમૂલ બનતી દોષ છે, પણ આજે એ જાતની છટ અપેક્ષા નથી કેમ કે તેથી આજના વાચકને વાચન ક્લેશકર બનવાનો સંભવ છે. હસ્તપ્રતોની જોડણીમાં જે ફટકુંક સમાન છે તેમાં નીચેની વિગતો આગળ પડતી છે.

૪ કે ૬ અંતે હોય એવા તત્સમ શબ્દોમાં તેને સ્થાને ય મળે છે: શુષ્કપત્ય, શ્રીપત્ય, શુષ્ય, સિષ્ય, નિષ્ય, વિષ્ય, વાપ્ય, બ્રાંત્ય, ઠાંત્ય વગેરે. જાંઠની દષ્ટિએ પણ યથુતિ ઉમેરાતી જણાય છે: ગત્ય, રત્ય, પ્રેશ્ય, દૂશ્ય, જ્યમ, ત્યમ, જાત્ય, ભાત્ય, જેવા શબ્દોમાં પણ તે છે. તે ઉપરાંત ક્રિયાપદોનાં આચાર્ય રૂપોમાં પણ તે મળે છે: ટાલ્ય, ઝોલખ્ય. હ નો ઉપયોગ : જર્ષાઈ, તર્ષાઈ, ઠર્ષાઈ, માર્ષાઈ, રૂઢેવો, એઢેવો, જોઢેવો, જોઢેને, તેઢેને, રૂઢેને, માહારે, રૂઢી, ખોહોતા, ગેઢેન, છેઢેડો, વગેરે.

દેવચર્ચ ફૂંકંતોઃ લજેવા, પેસેવા, ખેસેવા.

ફેટલાક તત્સમ શબ્દોમાંના અંત્ય ય નો એ : આલે, વિલે, વગેરે.

તત્સમ શબ્દોમાં છટ (ઠર્ષાઈ જાંઠને કારણે): ઠરી, પતી, ગુર વગેરે.

અનુસ્વારો ઠર્ષાઈ જવલ્લે તો ઠર્ષાઈ ઘણાં. અનુનાસિકની આગળના અક્ષર પર અનુસ્વારઃ નાંમ, વચ્ચેન, મંન વગેરે.

કૃતિનાં નામરૂપ

આજે ‘અનુભવબિંદુ’ ને નામે જ સામાન્ય રીતે ઓળખાતા, અખાના ખીજ સાતસો ઉપરાંત છપ્પાથી સાવ લિન્ન, અખાએ જ રચેલા અને એની સ્વતંત્ર કૃતિ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ બનેલા, ચાળીસ છપ્પા ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉપનિષદ જેટલું મહત્ત્વ પામવા ભાગ્યશાળી બન્યા છે. આ છપ્પાને અખાએ જાતે કોઈ નામ આપ્યું જણાતું નથી. અખાની અનેક કૃતિઓ જેમાં સંગ્રહાઈ છે એવી, દોઢસો વર્ષ ઉપરાંત જૂની, હસ્તપ્રતોમાં આ ચાળીસ છપ્પા ‘છપ્પે’, ‘છપ્પ’ તરીકે જ ઓળખાવાયા છે. એવું ‘અનુભવબિંદુ’ નામ કાણે ને ક્યારે પાડ્યું તે જાણવાનું કોઈ ચોક્કસ સાધન હાલ આપણી પાસે નથી.

સને ૧૯૩૧ માં અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી (હાલની ગુજરાત વિદ્યાસભા)એ દિ. બા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા સંપાદિત ‘અખાકૃત કાવ્યો, ભાગ ૧’ બહાર પાડેલ છે તેમાં આ ચાળીસ છપ્પાને ‘અનુભવબિંદુ’ તરીકે ઓળખાવાયા છે એટલું જ નહિ પણ એ નામ અંગે નીચે મુજબનું સ્પષ્ટીકરણ પણ ૧૨૫ મે પાને કરાયેલું મળે છે :

“આ પ્રકરણને ‘બિંદુ’ નામ આપવામાં અખાએ ઉપનિષદોનાં નામનું અનુકરણ કર્યું છે. અથર્વવેદનાં કેટલાંક ઉપનિષદો અમુક વિષયનું એકીકરણ કરી ગંભીર અર્થ દ્વંડ્વામાં જણાવે છે, તેવાં ઉપનિષદોને બિંદુ એટલે કેન્દ્રભાવને પામેલો વિચાર-એવું નામ આપવામાં આવે છે, જેમ કે પ્યાનબિંદુ, અમૃતબિંદુ, નાદબિંદુ. પાછળથી વેદના શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય જેમાં એકત્ર થયું છે એવા પ્રકરણને બિંદુ નામ આપવામાં આવે છે, જેમ કે શંકરાચાર્યની ‘દશસ્તોત્રી’ ઉપરની મધુસૂદન સરસ્વતીની દીકાને ‘સિદ્ધાન્ત-બિંદુ’ કહે છે. અખાએ શ્રવણકાળે આ ગ્રંથોનાં નામ સાંભળેલાં

તે ઉપરથી પોતાના પ્રકરણને ‘અનુભવખિંદુ’ એવું નામ આપ્યું જણાય છે. ખિંદુ એટલે ટપકું નહિ, પરંતુ ગંભીર વિચારનું ન્યાં એકીકરણ છે એવો અર્થ સમજવાનું છે.”

આ સ્પષ્ટીકરણ પ્રમાણે તો ‘અનુભવખિંદુ’ એવું નામ અખાએ જ આપ્યું માનવું જોઈએ, પણ જૂની હસ્તપ્રતો આ નામે એ ચાળીસ છાપાને ઓળખાવતી નથી એટલે આ સ્પષ્ટીકરણ અલેખ જણાતું નથી. ઈ. સ. ૧૮૬૪ માં બહાર પડેલ, કવિ હીરાચંદ કાનજી સંપાદિત ‘અક્ષરમાની અખા ભગતની વાણી’ માં તથા ઈ. સ. ૧૮૮૭ માં બહાર પડેલ ‘બૃહત્કાવ્યદોહન’—ભાગ બીજામાં કૃતિનું ‘અનુભવખિંદુ’ નામ મળે છે. સસ્તું સાહિત્યવર્ધક ક.માંલય તરફથી બહાર પડેલ ‘અખાની વાણી’ની જુદી જુદી આવૃત્તિઓમાં ‘અનુભવખિંદુ’ નામ છે અને તે પછી દિ. જા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ અને પ્રા. રવિશંકર જોષીએ આ ચાળીસ છાપા સંપાદિત કર્યાં તેમાં પણ કૃતિનું નામ ‘અનુભવખિંદુ’ જ અપાયું હોઈ, તથા સૌ દોષને હવે એ નામ જ સુપરિચિત હોઈ એ નામ સ્વીકાર્યું જ છૂટકો છે. ભિન્ન ભિન્ન અંગોમાં વિભક્ત એવા અખાના અન્ય છાપા-ઓથી આ નામને કારણે આ છાપા જુદા પાડી શકાય છે અને એ ચાળીસ છાપામાં ‘અનુભવ’ શબ્દ અતિ મહત્ત્વનો હોવાથી આ નવું નામકરણ પણ યોગ્ય હોઈ એની સામે વિરોધ દેઠાવવાનું મન થાય એવું નથી. આ ચાળીસ છાપામાં છાપા નં. ૫, ૩૫, ૩૬ અને ૩૮ માં ‘અનુભવ’ શબ્દ એક એક વાર આવે છે, નં. ૩૨-૩૩ માં પાંચ પાંચ વખત, અને નં. ૩૪ માં ચાર વખત આવે છે.

પરમાત્મદર્શનનો—અણ્લિંગીના સાક્ષાત્કારનો—વિરલ અનુભવ અખાને આ અર્થમાં રજૂ કરેલો છે, એ અનુભવ કેવો હોય એની સમજૂતી યથાશક્તિ આપ્યા પછી એ અનુભવ કયા કવા અક્ષરમાનીએ કર્યો કર્યો અધિકારી વ્યક્તિ આગળ તે દહીં બતાવ્યો તેના ઉલ્લેખ

પણ અખો કરે છે. અખાને મન તો અણસિંગીના આ અનુભવ વગરનું બધુંય મિથ્યા છે. એ મહાઅનુભવ આગળ સકલ કૃત્ય ક્ષા સેખામાં નથી. મનવાણીથી પર એવા આ અનુભવની અકથ કથા સંક્ષેપમાં, માત્ર ચાળીસ છપ્પામાં અખાએ કહી છે. તેથી એ દષ્ટિએ હવે ‘અનુભવ-ગિંદુ’ નામ તપાસીએ.

અનુભવ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ તો ‘કરવાથી, જોવાથી, અખ્યાસથી, અવલોકનથી અથવા પરિચય પડવાથી થયેલ જ્ઞાન’, ‘પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન’, ‘ગિંદુ’ શબ્દ અનેકાર્થી છે. એનો સુપરિચિત અર્થ તો પ્રવાહીનું દીપું. વળી પરમાત્માની હ્રિષ્ણશક્તિના સ્વરૂપને, ‘નાદબ્રહ્મ ચિત્તશક્તિની એક અવસ્થા’ ને પણ ‘ગિંદુ’ કહે છે. ‘ગિંદુ’ નો બીજો પણ એક અર્થ છે—‘શિવ’. ‘અખાની વાણી’માં ‘ગિંદુ’ શબ્દ માટે લખ્યું છે: “અમુક વિષયનું એકીકરણ કરીને સંક્ષેપમાં ગંભીર અર્થ જણાવનારા ઉપનિષદને ગિંદુ કહે છે. એ ઉપરથી વેદશાસ્ત્રનું તાત્પર્ય એકત્ર કરી બતાવનાર પ્રકરણ તે ગિંદુ એવો અર્થ થયો છે.” આ બધા અર્થો ધ્યાનમાં રાખી ‘અનુભવગિંદુ’ નામનો વિચાર કરવા જેવો છે.

અખાએ પોતે પાંત્રીસમા છપ્પામાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે આ અનુભવ ‘અણસિંગી’ નો—બ્રહ્મસાક્ષાત્કારનો છે. એ અનુભવ સામાન્ય નથી, એ તો ‘મહા અનુભવ’ છે. ‘પરબ્રહ્મની એ પ્રૌઢતા શું જીલ કદાપિ કહી શકશે?’ એવો પ્રશ્ન પાંત્રીસમા છપ્પામાં છે. આ અનુભવ પંચથી પર એટલે પંચ મહાજૂતોથી સર્વથી પર છે.* સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ અને મહાકારણ રૂપી ચાર

* ‘તેજ પવન પૃથ્વી આકાશ ને અંબુ,’

પાંચેને સમાવતાં શેષ રહે તે સંબુ.’ (પદ ૪૨)

પવન તેજ ને પ્રથવી, અંબર ને અંબુ;

પાંચે સ્થૂલ સમાવતાં શેષ રહે એ તે સંબુ.’ (પદ ૪૮)

સિંગ-દેહ જેને નથી એ ચિહ્નોનિ ચૈતન્યસ્વરૂપ બ્રહ્મ સર્વત્ર સભર ભર્યું છે. બધું એમાં જ અને એને આધારે છે, હતાં એ સૌથી પર છે, એને કશું અવલંબન નથી. (છપો ૫). જેમ આકાશમાં અનેક પદાર્થો-અનેક વિશ્વો સર્જાવ છે, ટકે તે લવ પામે છે; હતાં આકાશ એ સૌથી પર ને નિરાળું છે; એ આકાશની એકતા ને અખંડિતતા અમાધિત રહે છે, તેવું જ બ્રહ્મની પામતમાં પણ છે. તેથી જ અખો આડત્રીસમા છપામાં ‘એ મહાનુભવ આકાશવત્’ ■ એમ જણાવે છે. વિરાટ ચૈતન્યના આ અનુભવનું બિંદુ-અત્યંત સંક્ષિપ્ત એવું આલેખન-તે અનુભવબિંદુ. અથવા એ વિરાટ ચૈતન્ય અને પોતે અભિન્ન છે એમ જાણી અખો શ્રીહરિરૂપી સાગરનું પોતે એક બિંદુ છે અને બિંદુ પોતાને થતા સાગરના સ્વરૂપાનુભવનું આલેખન કરે તેવી ઠાઈક સ્થિતિ આ કૃતિની રચના સમયે અનુભવે છે એમ પણ કહી શકાય.

પોતાની અનેક કૃતિઓમાં અખાએ કૃતિનું કર્તૃત્વ પોતાનું ગણ્યું જ નથી. પોતાને તો અખો ‘નિમિત્તમાત્ર’ કહે છે. (છપો ૩૯). ‘અખેખીતા’ના આજ્ઞાસમા કડવામાં એ લખે છે :

નાથ નિરંજન પ્રથક્તા, અખો તે નિમિત્ત માત્ર,
જ્યમ વાહુ દીસે વાજતું, પણ વગડે શુશુપાત્ર. ૯
કહે નિરંજન અખેખીતા, સ્વસ્વરૂપ નિજ સંતને,
અખાને શિર નિમિત્ત દેવા, હજ્જા હુતી અનંતને. ૧૨

આમ અનંતની હજ્જાને વશ થઈને, પોતે નિમિત્ત બની, નિરંજનને-સ્વસ્વરૂપાનુભવને અખો વર્ણવી રહ્યો છે તે દૃષ્ટિએ પણ ‘અનુભવ-બિંદુ’ નામ ઘટાવી શકાય છે. આ કૃતિની રચનામાં અનંતની ચૈતન્યશક્તિ મહાસરસ્વતી જે મુંદર સ્વર કાઢનારી વીણા

ધારણ કરે છે તેને પણ પોતાનામાં જ રહેલી જાણી અનંતને વાણીકારા ઇશ્વરભાવે સ્તવે છે. (છપો ૧). અખાનું વાણીકારા આ સ્તવન ને વર્ણનનું કાર્ય પરમાત્માની નાદજન્ય ચિત્તશક્તિની અવસ્થાની જ અલિપ્યક્તિ છે.

અખાને તો જીવ-શિવની એકના પ્રસ્થાપિત કરવી છે. પોતે રચેલ એક સોરઠામાં એ કહે છે: ‘અનુભવ વાધે ઉર, નાનાત્વ ત્યાંહાં નવ રહે’ (સોરઠો ૧૪૬). નાનાત્વ-અનેકત્વ-સર્વથા દૂર થઈ જેમાં બધું જ એકાકાર-એકમય થઈ જાય છે, જીવ પોતાનું પૃથક્ત્વ બૂલી બિંદુમાં-શિવસ્વરૂપમાં લીન થઈ જાય છે-તેવો અનુભવ વર્ણવતી કૃતિ તે અનુભવબિંદુ. જો કે આ રીતે વિચારતાં તો કૃતિનું નામ ‘બિંદુ-અનુભવ’ હોવું ઘટે. અખો બુધ્ધબદ્ધ (જ. ૧), ‘કુસુમ-આકાશ’ (જ. ૨૦), કટા-ઈડ (જ. ૨૩), સુત-શિવ (જ. ૩૪) જેવા સમાસ બનાવે છે અને તે રીતે ‘અનુભવ-બિંદુ’ સમાસને પણ સ્વીકારવો રહ્યો.

અનુભવનું સ્વરૂપ

સ્વામી યોગાનંદ ‘યોગીની આત્મકથા’માં નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે:—

“મારા ગુરુ શ્રી યુક્તેશ્વર હૃદયની ઉપરના ભાગમાં મારી છાતી પર ધીમેથી ટકારો માર્યો.

મારું આખું શરીર હું હતો ત્યાં જ જડાઈ ગયું. ઉલ્લસનચલન બંધ થઈ ગયું. જાણે કાઈ અતિપ્રબળ લોહચુંબકે આકર્ષી લીધા હોય તેમ મારા શ્વાસોચ્છવાસ થઈ ગયા. મારાં જીવ અને મનનાં શારીરિક બંધનો તત્કાળ દૂર થઈ ગયાં અને મારા અણુએ અણુ-માંથી જાણે વેધક પ્રકાશનો પ્રવાહ હોય તે પ્રમાણે તે બંને બહાર

વરી આશ્વાં. ચર્મમાંસનો મારો દેહ યજ્ઞવત્ ગની ગયો અને છતાં
 જોડે જોડે જે ત્રીજા ભાગ મને હતું તેનાથી મને લાગ્યું કે આ જાતની
 પૂર્ણ જાગૃતિ મેં જીવનમાં પહેલાં ક્યારેય અનુભવી ન હતી. ‘હું
 આ દેહ છું’ એ જાતનો સંકુચિત ભાવ હવે રહ્યો જ નહિ. મારે
 તરફથી મને આવરી રહેલા પરમાણુઓ સાથે મેં અબેદલાવ અનુ-
 ભવ્યો. દૂરદૂરને રસ્તે ચાલનારા માણસો જાણે ધીમે ધીમે મારા
 પોતાના જ દૂરના વિસ્તાર પર ચાલતા હોય એમ લાગવા માંડ્યું.
 આઠ અને છોડનાં મૂળિયાં કંઈક પારદર્શક જની ગયેલ ધરતીના
 પડમાંથી દેખાવા લાગ્યાં; એટલું જ નહિ પણ એ વનસ્પતિની
 નસેનસમાં વહેતો રસપ્રવાહ પણ મારી નજરે પડ્યો.

આશ્રમની આજુબાજુનો આખો વિસ્તાર મારે માટે ખુલ્લો
 થઈ ગયો. કેવળ મારી સામેના જ પદાર્થોને જોઈ શકતી મારી
 દષ્ટિ હવે વિશાળ વર્તુળાકાર દષ્ટિમાં પરિણમી, અને એટલી વખતે
 હું મારે તરફ બધું જ જોઈ શક્યો. મારા માથાના પાછલા ભાગ-
 માંથી મેં રાવધાટને રસ્તે ધીમે ધીમે ચાલ્યા જતા માણસોને
 જોયા. ડોલતી ડોલતી આશ્રમ તરફ આવતી એક ધોળા ગાયને
 પણ મેં જોઈ. જ્યારે તે આશ્રમના દરવાજાની સામેની ખુલ્લી
 જમીન પર આવી ત્યારે મારી ખુલ્લી આંખે હું એને જોતો હોઈ
 એટલી સ્પષ્ટતાથી હું એને જોઈ શક્યો. એ આગળ વધી અને
 ઈંદની દીવાલ પાછળ ચાલતી હતી ત્યારે પણ હું એને સ્પષ્ટ જોઈ
 શકતો હતો.

મારી સર્વદર્શી નજરમાં સમાયેલી બધી જ વસ્તુઓ જાણે
 વેગપૂર્વક ચાલતાં ચલચિત્ર ન હોય તે પ્રમાણે કંપવા અને દોલાય-
 માન થવા લાગી. મારું પોતાનું શરીર, શુરુજીનું શરીર, ધરને
 દરતો ધાંભલીઓવાળો વડો, રાયરચીકું, ધરની જમીન, આસપાસનાં

જુલો અને તડોઠા અવારનવાર જોરથી પ્રકાશિત થવા લાગ્યાં અને સરવાળે તે બધાં તેજના સાગરમાં ભળી ગયાં—પાણીથી ભરેલા કાચના પ્યાલામાં નાખેલ ખાંડના કણો, હલાવવાથી ઝાગળી જઈને અદસ્ય થઈ જાય તે પ્રમાણે. સર્વને એકાકાર કરી દેતા એ પ્રકાશ વચ્ચે સ્થૂળ આકૃતિઓ રૂપ લેતી અને લય પામી પાછી તેજમાં ભળી જતી. આ આકારપરિવર્ત સૃષ્ટિમાં પ્રવર્તતા કાર્યકારણના નિયમનો પ્રદર્શક બન્યો.

મારા આત્માના શાંત અનંત પારે મહાસાગર ઊલટચો હોય એવો આનંદ એકાએક પ્રગટ્યો. મેં અનુભવ્યું કે પરમાત્મા અખંડ નિરવધિ પરમાનંદરૂપ છે અને એનો દેહ તે પ્રકાશનાં અગણિત સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ કિરણો છે. મારા અંતરમાંથી ઊભરાઈ જતા પ્રકાશે શહેરો, ખડો, પૃથ્વી, સૂર્યમંડળ અને ગ્રહગણો, નિહારિકાઓ અને તરતાં વિશ્વ-ચૌદ લોક—ને આવરી લીધાં. રાત્રે દૂર દૂરથી મંદમંદ પ્રકાશિત દેખાતા કોઈક નગરની માફક આખું ઘૂઘાંડ મારા અનંત અપાર આત્મસત્ત્વમાં મંદમંદ ઝળકાર કરવા લાગ્યું. આકાશના ગ્રહ-ગણોની ઝાંખી ઝાંખી છતાં સ્પષ્ટ આકારસૂચક રેખાઓની પારના પ્રદેશમાંનો ઝંખવી નાખતો પ્રકાશ એના દૂર દૂરના ભાગોમાં મંદ બની જતો હતો. ત્યાં હું સનાતન અક્ષય અતિમધુર પ્રભા જોઈ શક્યો. એ પ્રભા, એ મુમધુર દીપ્તિ, એવી મૂલ્યમંદ હતી કે એનું વાણીદારા વર્ણન કરવું અશક્ય છે. એની તુલનામાં ગ્રહગણોનાં ચિત્રો વધુ સ્થૂળ તેજનાં બનેલાં જણાતાં હતાં.

એક સનાતન ધામમાંથી ધોધમાર આવતાં પ્રકાશકિરણોનું વિકિરણ થઈ તેમાંથી આકાશગંગાઓ ઝગરા મારતી અને અવર્ણ-નીય તેજોમંડળો રચાતાં. વારંવાર મેં જોયું કે સર્જક કિરણો ધનતા પામી નક્ષત્રો પ્રગટતાં અને વળી પાછાં તે સૌ પારદર્શક જ્વાળાના

પટોમાં લખી જતાં. લયબદ્ધ પરાવર્તન દ્વારા અહમંડોગ એક નિર્મળ જ્યોતિમાં સમાઈ ગયાં અને તે પછી અનલ આકાશ બની ગયો.

આ તેજોમયતાનું—અનંત વિસ્તારનું—કેન્દ્ર મારા હૃદયની સહજોપલમ્બિનું—સૂક્ષ્મ સમગ્ર કે જ્ઞાનશક્તિનું—ખિંદુ છે એવી મને પ્રતીતિ થઈ. એ કેન્દ્રમાંથી અતિ ઉજ્જવળ પ્રકાશ નીકળી વિશ્વના ખૂણેખૂણામાં રેલાઈ જતો હતો. પરમાનંદપ્રદ અમૃત મારી નસે-નસમાં પારના પ્રવાહની માફક દોડતું હતું. પરમાત્માના સર્જનનાદનો ઝાંકારરૂપે થતો પ્રતિધ્વનિ મેં સાંભળ્યો. આ ઝાંકાર તે સર્જન-પ્રક્રિયા સમયે સર્જતાં આંદોલનોનો ધ્વનિ.

એકાએક મારો ધંબી ગયેલો આસોચ્છ્વાસ પાછો ચાલુ થયો. લગભગ અસહ્ય બની જતી નિરાશા સાથે મેં બાંધેલું કે મારા આત્માનો અનંત વિસ્તાર હું ખોઈ ખેડો છું. ફરી એકવાર આત્માને ભાગ્યે જ સંગવડકારક આ દેહરૂપી ઘમ્મલ પાંજરામાં હું પુરાઈ ગયો.”*

સ્વામી યોગાનંદે વાણીમાં રજૂ કરેલ પોતાના અનુભવને કેવળ ભુદ્ધિથી મેળવવો શક્ય નથી. આ અનુભવની પ્રાપ્તિ શુરૂકૃપા અને હરિકૃપા વિના થઈ શકે તેમ નથી. પણ એક વખત એ અનુભવ થયા પછી દેહભુદ્ધિ ક્ષીણ થઈ જાય છે. સ્વામી યોગાનંદને એમના શુરુ શ્રી સુરતેશ્વરે કહ્યું હતું કે “વિશ્વના પ્રત્યેક પદાર્થ અને પ્રત્યેક શક્તિને પ્રગટાવનાર અને પ્રવર્તાવનાર પરમાત્મા જ છે; છતાં એ પરમાત્મા એ બધાથી પર છે. પ્રકાશકિરણોનાં આંદોલનોથી પેદા થતાં વિશ્વોની પેસે પાર પરમાનંદરૂપ અણુસંખ્યા ધન્યમાં એ એકલો જ છે. દેહધારી દોવા છતાં જો સંતોએ પોતાના

શિવસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે તેઓ આ પરમાત્માની માફક જાણે છે પ્રકારનું અસ્તિત્વ ધરાવે છે—આજ દૃષ્ટિએ તેઓ સન્નિષ્ઠ-પણે પોતાના કુન્યવી વ્યવહારનાં કાર્યો કરતા રહે છે પણ અંતરમાં તેઓ સદૈવ બ્રહ્મપદમાં જ નિમગ્ન રહે છે.”

અણુસિંગીના આવા અનુભવનું વાણી દ્વારા વર્ણન કરવાના પ્રયાસો ઠેક વેદ અને ઉપનિષદના જમાનાથી આપણે ત્યાં થતાં આવ્યા છે. યોગના ગ્રંથોમાંથી કે યોગીઓએ સમાધિદશામાં જે પ્રત્યક્ષ કર્યું તેમાંથી આપણે વિગતો મેળવી શકીએ છતાં એ અનુભવનું સાચું સ્વરૂપ તો એ અનુભવ થયા પછી જ જાણી શકાય અને એ જાણ્યા પછી એનું યથાસ્થિત વર્ણન કરવાનું કામ કઠિન નહિ પણ અશક્ય જ લાગે એવી પરિસ્થિતિ હોઈને અખો પણ પોતાની એવા વર્ણન અંગેની અશક્તિ સ્વીકારીને જ એ અનુભવને નિરૂપે છે. એ આકાશવત્ મહાનુભવને માટે અખો અન્યત્ર કહે છે :

‘અનુભવ ત્યાં હું-તું ટળે.’ (૫૬ ૪૦)

‘એ અનુભવ પરિપૂર્ણ છે, કામ ન કાણું હરિ વિના.’

‘એકમેવ અદ્વૈત તે, ત્યાં વચન ન લાગે;
તાનમનકૃત્ય ત્યાં નવ ખપે, એક અનુભવ જાગે.’ (૫૬ ૩૪)

‘અનુભવે જે પદ પામીએ, તે પદ છે તુરીયાતીત.’

‘કહે અખો અચંચો રસ એવો, ભોગી લહે પણ ન કહેવાયે તેવો.’ (૫૬ ૯૭) એ મહા અનુભવમાં તો—

‘અણુજનું થાયે જનું, જનું તે લીન થાયે;
જડપણું તે સ્વપ્નાતણું, જ્યમ જાગે ને જાયે!’ (૫૬ ૪૨)

અખાએ અહીં ઉપદેશેલ અનુવિધા

આ મહા-અનુલવ મેળવવા માટેનો જ્ઞાનમાર્ગ અખો 'અનુ-લવ-બિંદુ'માં ચીંધે છે. એ માર્ગે જવા માટે સદ્ગુરુનો સાથ ને એમની ઓથ પ્રવાસના આરંભમાં અતિ મહત્વનાં છે કેમકે આ 'અનુલવ' ગુરુગમ્ય જ છે. સાચા જ્ઞાનજ્ઞાની ગુરુની નિર્મળ બુદ્ધિથી સેવા કરવાથી હરિની પ્રાપ્તિ જલદીથી થાય છે. (છપો ૪). સામાન્ય અણુ સંસારી જીવો માટે અધ્યાત્મમાર્ગ છે જ નહિ. અહીં તો મન, વાણી, શરીર, પગ એ સૌ સાધનો જ્યાં નકામાં થઈ જાય છે એવા, પંચથી પર, પરમાત્માને અનુલવવાના છે અને એ માટે ઉત્તમ જ્ઞાની ગુરુ વગર ચાલે તેમ નથી. જે આકાશ-આધેરું છે, જે નિર્ગુણ છે, જેમાં પુણ્યપાપ નથી, જેમાં રંગવિશેષ નથી, જેનો કોઈ સ્થૂળ સૂક્ષ્મ આકાર કે દેહ નથી, જેને વાણીથી વર્ણવી શકાય તેમ નથી એવા મહાશયની ઓળખ સદ્ગુરુના હૃદયે સાંપડી શકે. (છપો ૬).

જેમાં અનેક પદાર્થો ઉદ્ભવે છે, સ્થિતિ કરે છે, અને લય પામે ■ છતાં જે નિર્ગુણ અને અખંડ રહે છે એવા આકાશ સમો-અંબરવત્-તે ઈશ છે. પાણીથી ભરેલા અનેક* ઘડાઓ કે નળાવો, સરોવરો, ખાખોચિયાં વગેરેમાં અનેક પ્રતિબિંબો પાડનાર આકાશમાં પ્રકાશતા ચંદ્રની માફક, એ પ્રતિબિંબોદી અનેક જીવાત્માઓથી અલગ અને અખંડિત રહી નિત્ય પ્રકાશ આપે છે. ચર્મદેહ વગર એ ચૈતન્યમય છે; વિશ્વે એમાં જ ઉત્પત્ત થાય છે અને સૌનો નિયંત્રક પણ એ જ છે. ચૌદ લોકમાં ચૈતન્યસ્વરૂપે એ જ

અનંત ઘટ જણીભર્યા, જ્યમ ચંદ્રબિંબ આકાશ;
ઘટઘટમાં પ્રતિબિંબ છે, ત્યમ શ્રીહરિના વાસ.
ઘટ બાંધે, જણી દેવું, તે જ્યાંનું ત્યાં જ્યાં
યજ્ઞ ચંદ્ર નિરંતર વેગજે દે, તેને દુઃખ ન શાય.

વિલસે છે અને છતાં આકાશથી પણ એ આથો-જિંચો-છે. એને સમજવા માટે અખો અવનિનું (છ. ૯), સ્વપ્નસંસારનું (છ. ૧૦), તથા સાગર અને નદીનું (છ. ૧૧), એમ વિધવિધ દષ્ટાન્તો આપે છે, જેમાં એક અનેકરૂપે શ્રી રીતે વિલસે અને એ અનેકતા કેવી બ્રામક છે તે દર્શાવે છે. અહંતા-મમતાને કારણે જગતની જંજાળમાં ફસાયેલા જીવની દશા તો ધીમય દહીં વણુસી જાય તેના જેવી છે (છ. ૧૨). પણ જેને હરિ મળવાના થાય તેને તો આત્મપ્રકાશ આપોઆપ લાધે છે, એનામાં જગતની જંજાળથી મુક્ત થઈ જવાની અંખના જાગે છે, અંતરમાં ભક્તિ ને વૈરાગ્ય પ્રગટે છે; સદ્ગુરુ પણ ટાળે મળી જાય છે; અને એ ગુરુનાં ચરણ સેવી એ સાધુજીવ ગતિ પામે છે. ગુરુના જાનોપદેસથી તે દેહબુદ્ધિ ટાળે છે, ભવની ભ્રાંતિ દૂર કરે છે, અને અનંતના ધ્યાનમાં એકતાન થઈ ધ્યેય અને ધ્યાતાની સમરસતા પ્રાપ્ત કરી જીવ-મુક્ત બની જાય છે.

અક્ષ એક, અખંડ, અદ્વિતીય, પરિપૂર્ણ છે. નિરાકાર હોવાથી તથા એની જિંચી કે નીચી કોઈ ગતિ ન હોવાથી એને કેમ વર્ણવાય? જ્યાં કેવળ અક્ષનું જ અસ્તિત્વ છે, બીજું કશુંય છે જ નહિ, ત્યાં કોણ, કોને, શ્રી રીતે વર્ણવે? એના વગરની તલમાત્ર જગા ખાલી નથી તો પછી એ પાસે છે કે દૂર છે એમ કેમ કહેવાય? એમાં નથી જિંચનીચના ભેદો, કે નથી એને મધ્ય ને છેડા. એના વિનાનું કે એનાથી આધક બીજું કશુંવ નથી. આ પરિસ્થિતિમાં દુન્યવી દષ્ટિએ યતા ભેદોને સાચા કેમ ગણી શકાય? બોલે તે બીજો ચાય, વર્ણવવા જતાં લિંગભેદ આવી પડે. આ દશામાં વસ્તુવર્ણન દરવાની મુસ્કેલી ધણી મોટી છે.

ધર્માભિમાન, સાંપ્રદાયિક ચિહ્નો, કર્મકાંડ, રાગડા તાણીને યનાં ભગ્ન-કીર્તનો, વર્ણાશ્રમનું અભિમાન, અષ્ટાંગયોગ, દાદ-

માદ્યથી થતી દેવસેવા—એ બધું મનનું માનેલું છે ને તેથી મિથ્યા છે. છ દર્શનશાસ્ત્રોનું જ્ઞાન, વાક્યાટ્વ, ઐશ્વર્ય, ચિરંજીવપણું, ઉત્કટ દાનવૃત્તિ, ત્રિકાળજ્ઞાન એ સૌ પણ મનની જ ઉપાસના છે. આ બધાં વાસનાનાં ફોતો છે અને માયાપ્રેરિત માનવી આ બધા પાછળ મંડ્યો રહે છે. પણ આ બધું નકામું છે. આખો સંસાર દૈત્યભૂત છે તેથી એનાથી પર થવા દૈત્યબુદ્ધિનો દ્વાસ કરી અભેદ-બુદ્ધિ વિકસાવવાની જરૂર છે. જેવી રીતે રાજાનો દીકરો રાજગાદી ભોગવવા નાનામોટા ભાઈઓનું જ માત્ર નહિ, બાપનું પણ મોત ઇચ્છે છે, અને એ રીતે સાંસારિક સંબંધોને સર્વથા કાપી નાખે છે, તેવી રીતે બ્રહ્મપદની પ્રાપ્તિ માટે પણ સંસારના બધા સંબંધો તૂટી જવા જરૂરી છે.

જેને એમ લાગે છે કે સ્વર્ગ પૃથ્વી ને પાતાળ એ ત્રણ જીવનનો નિવાસક કોઈ ઈશ્વર છે; કે પછી સ્વર્ગ ને પૃથ્વી જુદાં છે, કે અમુક ઉત્તમ છે ને અમુક મધ્યમ છે, તે પૂરેપૂરે માયાના પાશમાં બંધાયેલો છે. જેમ જુદા જુદા રંગોના કાચથી બનાવેલ મંદિર ઉપર આકાશમાં રહેલા એક જ સૂર્યનો પ્રકાશ પડતાં તેનાં અનેક ને અનેકરંગી પ્રતિબિંબો થાય છે અને તે પ્રતિબિંબો જુદા જુદા રંગનાં કિરણો પરાવર્તિત કરે છે તેના જેવી આ સ્થિતિ છે. સાચો છે માત્ર સૂર્ય, સૌ પ્રતિબિંબોનું એના વિના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સંભવતું નથી. પ્રતિબિંબો અને તેમનાં કિરણોના બેઠ સૂર્યની એકતાને તથા એના પ્રકાશને લેક્ષમાત્ર બાધકનાં નથી. ત્રણે લોક અને બ્રહ્મની બાળનમાં પણ આમ જ સમજવાનું છે.

આકાશની જુદાઈથી જુલાવામાં પડવાનું નથી. બંગડી, કાંડી, પીંટી, કડું, કદોરો એ આકાશનેટો તત્ત્વદષ્ટિએ સાવ ખોટા છે; સાચું તો એક માત્ર મુવર્ણ છે. નાનો પિંડ અને વિશાટ બ્રહ્માંડ

તત્ત્વદષ્ટિએ અલિન્ન છે. સ્થૂળ-સૂક્ષ્મમાં પણ ભેદ જોવાપાછું નથી. જેના ઉપર નારીકુંજરની ભાત છે એવા પટોળાનું દષ્ટાંત આપી અખો કહે છે કે કેવળ ભાત જોઈને ‘આ એક આડી પૂતળી,’ ‘આ બીજી ઊભી પૂતળી,’ ‘આ ત્રીજી પૂતળી,’ ‘આ ચોથી’ એમ કેવળ પૂતળીઓનો વિચાર કરનારને એમાં અનૈકતા દેખાશે પણ એ પૂતળીઓનો જે હાથી બન્યો છે તે હાથીના સ્વરૂપને જ લક્ષમાં લેનારને એકતા દેખાશે. સ્થૂળતાના-અનૈકતાના-ભેદના પટને ભેદીને જે તેની પારના સૂક્ષ્મને-એક ને અલિન્નને જોઈ શકે છે તે જ પિંડ-અક્ષાંડ ને જીવ-ઈશ્વરના ભેદોથી પર થઈ અક્ષાત્મૈક્યભાવને પામી શકે છે. મોટા પર્વતને તમે પાસેથી જુઓ કે દૂરથી જુઓ-એ તો છે એવો ને એવો જ ઉન્નત વિશાળ અને પ્રભાવયુક્ત છે. ભેદો દષ્ટિમાં છે, પદાર્થમાં નથી.

હું-તુંના ભેદ જ્યાં સંભવતા જ નથી એવા તે નિજ ધામની-અક્ષપદની પાસે માટે સરવાળે તો માણસે પોતે જ પોતાના શુરુ થવાનું છે-શુરુશિષ્યના કે ચાતાગ્રેવના બાહ્યદષ્ટિએ થતા ભેદો જૂલી, અંતરૂદષ્ટિ કરી અગ્નત અને અમૃત આત્મતત્ત્વને પ્રીતવાનું છે. સ્વસ્વરૂપના એ સાક્ષાત્કાર પછી, દેહબુદ્ધિ વિલીન થતાં, કેવળ આનંદધન પરમાત્મરૂપે વિલસવાનું બની આવે છે. નર-નારી તે ચામડાના બનેલા દેહ નથી, કૈવલ્યનું-અક્ષાનું જ રૂપ છે.

બ્રાહ્મ ઉપનિષદ

દિ. ખ. કે. હ. ક્રુવ ‘અનુભવ-ખિંદુ’ના પોતાના સંપાદનની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે: “બ્રાહ્મ ઉપનિષદ જોવાની ઇચ્છા હોય, તેણે અનુભવખિંદુ વાંચવું, તેમાં શુરુમુખે શિષ્ય પ્રત્યે સ્વસ્વરૂપાનુસંધાનનો બોધ છે. ‘સત્ય સત્ય પરમાત્મા, હું નહિ’ એ તેનો પ્રધાન વિષય છે. એનો અનુભવ કરાવવા વેદાંતી લેખક ‘શુરુ થા તારો તું જ’

એમ શ્રીમુખે જાણે છે. અને અનુભવજિંદુમાં તેમ જ અખે-
ગીતામાં ઉક્ત કથનના અન્વયે શ્રોતા પણ અખો છે અને વક્તા
પણ અખો છે.”

ઉપનિષદરૂપે યતા અનુભવજિંદુના આ નિર્દેશને જરા વિગતે
વિચારીએ.

ઉપનિષદ સમ્બંધેના મૂળ અર્થ તો ‘નજીક બેસવાપણું’
(ઉપ=સમીપમાં નિ + સદ્ બેસવું). બ્રહ્મવિદ્યા મેળવવા માટે અવસ્થ
શુરુની પાસે-એને ચરણે-બેસવું પડે છે તેથી શુરુની પાસે નીચે
બેસીને શીખી શકાય એવું જોયું અને જિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન-બ્રહ્મજ્ઞાન
-તે ઉપનિષદ એવો ખીજો અર્થ થયો. એથી પણ આગળ જતાં
‘જેમાં ફક્ત શમી ગયું’ છે એવા બ્રહ્મતત્ત્વની નજીક આત્માને
લાવીને તે બ્રહ્મભોધથી અવિદ્યા અને તેના કાર્યને જે ઉણે છે તે
વિદ્યાનો મંથ’ પણ ઉપનિષદ કહેવાયો. વેદાનો જ્ઞાનોપદેશ કરતો
અતિમ ભાગ ઉપનિષદ સંજ્ઞા પ્રાપ્તો છે અને તેથી ઉપનિષદ
સાહિત્ય વેદાંત તરીકે ઓળખાય છે. એ વેદાંતનો હાલનો અર્થ
બ્રહ્મવિદ્યા, અને તેથી બ્રહ્મવિદ્યાનું નિરૂપણ કરતો પ્રત્યેક મંથ તે
વેદાંતનો મંથ-પછી તે વેદસાહિત્યની બદલારનો લલે હોય, સંસ્કૃતને
બદલે કાઈ બીજી ભાષામાં પણ લલે રચાયો હોય. અખાદૃત ‘અનુ-
ભવજિંદુ’ વેદાંતી કવિ અખાની વેદાંતકૃતિ છે. પણ ઉપનિષદો વેદાંત
તરીકે ઓળખાતાં એટલે હાલની અમુક વેદાંતકૃતિને ઉપનિષદ
કહેવામાં કૃતિને સ્વાભાવિક ગૌરવ ને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે. આપું
ગૌરવ ને આવી પ્રતિષ્ઠા ‘અનુભવજિંદુ’ ને ખાટે થોડા ગળી
ધ્રુવસાદેગ એને ‘પ્રાકૃત ઉપનિષદ’ કહેવા પ્રેરાયા જણાય છે.

‘પ્રાકૃત’ સમ્બંધ આપણે ત્યાં સારા પ્રમાણમાં ચર્ચાસ્પદ બની
ચૂક્યો છે. પ્રાકૃત ભાષાઓને ઓળખાવતાં આચાર્ય દેમચંદ્રે પ્રકૃતિ
(=મૂળ) તે સંસ્કૃત, તેમાંથી ઉપનિષદ કે અવનરેષ તે ‘પ્રાકૃત’

એવો જ અર્થ કર્યો છે તે આજે સૌને માન્ય નથી. પ્રકૃતિ એટલે પ્રજા, આમજનતા. આમજનતામાં બોલાતી ભાષા તે પ્રાકૃત એમ વિદ્વાનો માનતા થયા છે. ગુજરાતી ભાષા સંસ્કૃતની પુત્રી ગણાઈ છે અને હાલ એ સામાન્ય લેક્ષિકામાં બોલાતી ભાષા છે એટલે એને ‘પ્રાકૃત’ કહેવામાં વાંધો નથી. અખાએ ઉપનિષદ જેવા અનુભવ-બિંદુની ગુજરાતી પ્રાકૃતમાં રચના કરી એટલે એ બન્યું ‘પ્રાકૃત ઉપનિષદ.’

પણ ટૂંટલાક પ્રાકૃત શબ્દને પ્રાકૃ-કૃત એટલે ધણા સમય પહેલાં રચાયેલ-સંસ્કૃતની પણ અગાઉ પ્રચલિત બનેલ-એ રીતે સમજાવે છે, આ અર્થ અહીં બંધ બેસે એવો નથી કેમકે અખાના ગુજરાતી અનુભવબિંદુની તુલનામાં સંસ્કૃત ઉપનિષદો પ્રાકૃ-કૃત છે; અનુભવબિંદુ તો અર્વાક-પાછળથી રચાયેલ છે.

અહીં એ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે વેદાંતનો પ્રત્યેક ગ્રંથ ઉપનિષદની સંજ્ઞા પામતો નથી. અખાનો સર્વોત્તમ વેદાંતગ્રંથ તો ‘અખેગીતા’ છે અને એને ગીતા તરીકે ઓળખીને આપણે સંતોષ માન્યો છે. ‘અખેગીતા’, નરહરિની ‘રામગીતા’, વગેરે આખ્યાન જેવી કડવાબદ્ધ કૃતિઓ છે.

પણ એકલા અનુભવબિંદુને જ પ્રાકૃત ઉપનિષદ જે કારણે કહીએ તે કારણે અખાની ખીણ પંચીકરણ જેવી કૃતિઓને પણ ઉપનિષદ સ્વરૂપની ગણવી પડે ખરી. ગુરુ-શિષ્ય-સંવાદ કે ચિત્ત-વિચાર-સંવાદમાં સંવાદરૂપે બ્રહ્મવિદ્યાનું જ નિરૂપણ છે. અખા ઉપરાંત અન્ય કવિઓની આવી ઘણી કૃતિઓને ‘પ્રાકૃત ઉપનિષદો’ તરીકે જ પછી ગણાવવી રહી. અને એમ થાય તો અનુભવબિંદુને પ્રાકૃત ઉપનિષદ કહેવામાં કોઈ ખાસ ચમત્કૃતિ ન રહે. એટલે ખીણ

કૃતિઓથી અનુભવર્થિનું અલગ કરવા માટે ક્રુવસાહેબ જે બીજી વિગત નોંધે છે તે મહત્વની છે. એઓ લખે છે :

“ઉપનિષદ્વચ નિર્દેશલ અનુભવર્થિનું એક અર્થમંત્રીર રમણીય ખંડકાવ્ય પણ છે. કર્તા પંડિત કે કવિ હોવાનો દાવો કરતો નથી તે લાસે, પણ તેની કૃતિઓ કહે છે કે તે પંડિત છે અને કવિએ છે, બહુશ્રુત પંડિત છે અને બહુશ્રુત કવિ છે. અલબત્ત, તેણે પ્રસ્થાનત્રયીનો પંડિતાર્થ ભરેલો અભ્યાસ કર્યો નથી; તેમ જ તેણે રસ અલંકાર અને છંદના અંથ પણ જોયા નથી. પરંતુ ઉભય પ્રકારના સાહિત્યમાં જરૂર પૂરતી કુશળતા તેણે શ્રવણ અને મનનથી મેળવી લીધી જણાય છે. અખો છ દો વિદ્યાની સપાટ મોઢળી સડકનો રાહદારી નથી, પગદંડે પડેલી સાંકડી અને ખડખડી કેડીનો વટેમાર્ગ છે. પોતાના સમયના ચાલુ વપરાટના પદ્યબંધની રચના તેના જાણવામાં છે.”

આમ ઉપનિષદોનો માત્ર વિષય જ નહિ, ઉપનિષદોની ભાષાશૈલી તથા ઉદાહરણો યોજવાની કળા પણ અખાએ અનુભવ-ર્થિનું અવતારી છે એમ લાગતાં ‘પ્રસ્તુત ખંડકાવ્યની ઉપનિષદના જેવી અપૂર્વ રસસમૃદ્ધિ’ ને કારણે ક્રુવસાહેબ ‘માકૃત ઉપનિષદ જોવાની હઝા હોય, તેણે અનુભવર્થિનું વાંચવું’ એમ કહેતા જણાય છે.

અખાનું કવિત્વ

‘અનુભવર્થિનું’માં અખાનું લાપ્તા ઉપરનું પ્રજ્ઞત્વ પ્રકટ થવા ઉપરાંત એના પદ્યબંધની ખૂબી, એમાંના પ્રાસો અને પ્રાસસાંકળી દ્વારા, વ્યક્ત થાય છે. સંક્ષેપમાં સોદાહરણ વસ્તુદયન કરવાની અખાની આગવી કલા અનુભવર્થિનુંમાં સ્થળે સ્થળે પ્રકટ થાય છે. દષ્ટાન્તાના ચમકારા પણ આ નાનકડી કૃતિમાં જોવા નથી.

અખાને આપણે ‘દષ્ટાન્તકવિ’ કહી શકીએ. વેદાન્તનો વિચાર અતિ ગહન છે. એના સિદ્ધાન્તો સમજાવવા માટે સુયોગ્ય દષ્ટાન્તો આપવાં આવશ્યક છે. જૂના જમાનાથી આ રીતે જ દષ્ટાન્તો સાથે વેદાન્તના સિદ્ધાન્તો સમજાવતા આવ્યા છે. અખો પણ આણુ પરંપરાને અનુસરીને અનેક પ્રસિદ્ધ દષ્ટાન્તો યોજે છે. જીવાત્મા અને પરમાત્માનો સંબંધ સમજાવતાં અખો ચંદ્ર અને તેનાં જળાશયોમાં પડતાં પ્રતિબિંબ (જ. ૭), સાગર અને સરિતા (જ. ૧૧), દીવો અને અગ્નિ (જ. ૧૬), સૂરજ અને ફિરજી (જ. ૧૬), વગેરે દષ્ટાન્તો આપે છે. કેટલાક હરપા એક આણું દષ્ટાન્ત રજૂ કરે છે. દા.ત. સૂર્ય ગયેલા મનુષ્યનો સ્વપ્નસંસાર (જ. ૧૦), વર્ષાઋતુ વીતી જતાં આકાશને ફરી પ્રાપ્ત થતી સ્વચ્છતા (જ. ૧૫), રંગબેરંગી કાચના મંદિરમાંથી પ્રગટ થતાં સૂર્યનાં વિધિવિધ પ્રતિબિંબ (જ. ૨૭) વગેરે. ક્યારેક દષ્ટાન્ત ચરણના એકાદ ખંડ પૂરતું મર્યાદિત હોય છે. ઉ.ત. ‘જેમ સર્પિશ્વરે વણસે દધિ’ (જ. ૧૨). અકસ્માત મૂર્ચ્છાથી દૂર થતો અંધકાર (જ. ૧૩), બિંજવાથી દૂર થતો કમળો (જ. ૧૪), ખાંડ સાથે ખાતાં થતું ઘીનું પારખું (જ. ૨૪), રાજગાદી પોતાને જ મળે તેવી ઇચ્છાથી બધા જ ભાઈઓ તથા બાપ પણ મૃત્યુ પામે એમ ઇચ્છતો રાજકુંવર (જ. ૨૫), નારીકુંજર (જ. ૨૮-૯), પર્વતની પ્રૌઢતા (જ. ૩૦), જેવાં દષ્ટાન્તો ઉપરાંત આપણને જ. ૩૫-૩૬ માં દષ્ટાન્તોની હારમાળા જ મળે છે.

અન્ય અલંકારો પણ આ નાનકડી કૃતિમાં છે. ‘અંબરવત તે ઈશ (જ. ૬), અને ‘મહા અનુભવ આકાશવત’ (જ. ૩૮)માં ઉપમા છે, તો ‘ચરણકમલ’ (જ. ૪), વાસના-દોરી અને કાલનટ (જ. ૨૩), બ્રહ્મ-હિમાળો (જ. ૩૯), ‘ભરમ-નિશા’

(જ. ૪૦) એ સૌ રૂપક છે. ‘વાંઝ તણો મુત નેહ, તેહ જીની રણુ કાવે’ (જ. ૩૮) નેવાં વાક્યોમાં વિરોધ કે વિરોધાભાસ છે. કહેવત નેટલી ચોટ સાધતા વાક્ય ‘અખા તકના પાનથી અલંબુદિ બિપજો નહીં’ (જ. ૨૧) માં અર્થાન્તર-વાસ જોઈ શકાય છે.

વિષયની રજૂઆતને આગવી છટા અર્પનાર છે. ૧૭-૧૮ માં આવતા પ્રશ્નોની પરંપરા કે જ. ૩૬ માંનું પ્રશ્નવાક્ય ‘પરબ્રહ્મની પ્રૌઢતા, રસના તે શું શકે કહી?’ માં પ્રશ્ન જાતે અલંકારરૂપ બની રહે છે. શબ્દાલંકારની તો આ કૃતિમાં ખોટ જ નથી. આંતર પ્રાસ, અન્ત્ય પ્રાસ, યમક, યમકરૂપણા, વર્ણસંગાઈ ઠેર ઠેર મળે છે.

આ સૌને આપણે અખાની ઉત્તમ કવિત્વશક્તિના પુરાવારૂપ ગણી શકીએ.

‘અનુભવખિન્દુ’નો છંદ

અનુભવખિન્દુના ૪૦ છંપા હસ્તપ્રતોમાં ૭૫૧, ૭૫૫ તરીકે ઓળખાવાયા છે. પ્રથમ ચાર ચરણુ રાજાનાં અને છેવટનાં બે ચરણુ ઉલ્લાલાનાં હોય ત્યારે ૭૫૦ બને. ૭ ચરણુ જેને હોય તે ચોપાઈ પણ ૭૫૦ તરીકે ગણાયેલ છે- ‘અખાના ૭૫૫’ માં. ૫થ અનુભવખિન્દુના છંપાને સાચા છંપા કહી શકાય. એમાં ૫થ પહેલા છંપાના ખંડ દોહરાને મળતા છે, જ્યારે ૫છીના ૩૬ છંપા રાજાના ખંડ સાથે સામ્ય ધરાવે છે. કેસવલાલ ખુવ પોતાની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે:—

“...અનુભવખિન્દુમાં એક નવતર છંદ એણે વાપર્યો છે. તે ૭ ચરણુનો હોવાથી ૭૫૫ કે ૭૫૦ કહેવાય છે. એનાં પહેલાં ચાર ચરણુમાં ચોપીસ અને ૫છીનાં બેમાં છંદીસ માત્રા આવે છે. ચોવીસ ચરણુના તેર અને અગિયાર માત્રાના તેમજ બિલટાકમથી

અગિયાર અને તેરના ખંડ પડે છે. પહેલા પ્રકારના ખંડ દોઢરાના અર્ધિયાને મળતા છે; અને બીજા પ્રકારના ખંડ રોલાના ચરણના ખંડો સાથે સામ્ય ધરાવે છે. અનુભવગિન્દુના છપ્પાના છવીસા ચરણના પણ બે બે ખંડ પડે છે. આ ખંડ દોઢરાના અર્ધિયાના પ્રથમ ખંડના માપના છે. પ્રસ્તુત છપ્પાનો પૂર્વ ભાગ દુહાને મળતો હોઈ તેને દુહાઈ છપ્પો અને રોલા છંદને મળતો હોય તેને રોલાઈ છપ્પો એવા નામથી હું ઓળખાવું છું. અનુભવગિન્દુનો પહેલો છપ્પો દુહાઈ અને બીજા બધા છપ્પા રોલાઈ છે. ” (૫. ૨)

‘બૃહત્પિગળ’માં રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકે રોળા અંગે આપેલી વિગતો પણ અહીં વિચારણા માટે ઉપયોગી બને તેવી છે.

“રોળામાં ઘણીવાર ૧૧ ને બદલે ૧૨ મી માત્રાએ શબ્દ પૂરો થાય છે. કેટલાક રોળામાં ત્યાં જ યતિ આવે છે. રોળા ને ગાક્ષાન્ત હોય તો પહેલી ૧૨ માત્રા પછીનો ભાગ ૧૧ માત્રાનો થઈ રહે. પહેલી ૧૨ માત્રાને ૧૩ ગણવી મુશ્કેલ નથી, અત્યંત લઘુ હોય તો તે સહેલાઈથી થઈ શકે, એટલે આ રચના સહેજે ૧૩ + ૧૧ દોઢરા જેવી લાગી જાય...” (પા. ૩૯૪)

“રોળાનો અત્યંત સંધિ ઓપાઈતા જ અત્યંતસંધિના બધા વિકલ્પો ધરાવે છે. રોળાને અંતે દાગા અથવા ગાગા આવે. ઘણી જગ્યાએ ગાલલ પણ આવે. ઘણી વાર ગાલ આવે છે. (ખાસ ફાગુ રચનાઓમાં.)

“રોળા ધોધબદ્ધ પઠનને માટે અનુકૂળ છે. એ ધોધને આઘ વેગ આપવા એના પરિચ્છેદોના પ્રારંભમાં ‘અહ’ કે ‘એહ’ એવું હંદ બહાર ગદ્યમાં બોલાઈ પછી પઠન શરૂ થાય એવી પરંપરા કેટલાંક પ્રાચીન કાવ્યોમાં નોંધાયેલી મળી આવે છે. ” (૫. ૩૯૨)

“ રોળા હંદમાં યતિ હંદનું અંગ નથી એ ખરું પણ તે સાથે એ પણ સ્વીકારવું જોઈએ કે ૧૧મી માત્રાએ યતિ હોય છે ત્યારે રચનામાં એક સુંદર લગી આવે છે...૧૧ મી માત્રાએ યતિ આવે એટલે ત્રીજા ચતુષ્કલમાં ત્રણ માત્રા પછી શબ્દ પૂરો થાય. એમ ચવા માટે એ ત્રણ માત્રાઓ ત્રણ રૂપે આવી શકે. લલલ, ગાલ અથવા લગા. આમાં ઘણે ભાગે ગાલ, તેથી ઓછી સંખ્યામાં લલલ, અને ક્વચિત જ લગા આવે છે...” (પા. ૩૮૭)

“ ઓવીસી રચનાઓ લાંબી છે, અને તેમાં ઠવિઓએ... આંતરપ્રાસની લાંબીઓ કરી છે. આ જાતની આંતરપ્રાસની લાંબીઓ અપભ્રંશમાંથી ગુજરાતીમાં ઊતરી આવી નથી...તેને માટે પ્રાસ-સાંકળી એવું નામ આપવું મને થોડું લાગે છે. સાંકળના એ અંગ્રાડા એકબીજાને અડીને લિડાયેલા હોય છે તેમ આ પ્રાસો અડીને પાસે પાસે આવે છે, માટે આને સાંકળી કહી છે. કેટલાક આને યમક સાંકળી કહે છે...” (પા. ૩૯૦)

ઉપરનાં અવતરણો જોયા પછી અનુભવજિન્દુના હંદની વિચારણા કરવી સરળ બને છે. પહેલા સિવાયના હરપા રોળામાં છે. રોળા ચતુષ્કલ સંધિના કુલ ૭ આવર્તનોનો બનેલો છે એટલે કુલ ૨૪ માત્રાનો છે. એમાં ૧૧મી માત્રાએ યતિ મોટે ભાગે આવે છે અને લાં જ પ્રાસસાંકળીની ચમત્કૃતિ આપવાનું અખાએ બીકું ઝડપ્યું છે. પણ શબ્દાલ કારની આ કુશળ યોજનામાં કેટલાક અપવાદો પણ છે: ૧/૪; ૮/૨; ૧૧/૩; ૧૭/૪; ૨૬/૧; ૩૦/૧, ૨.; ૩૩/૧, ૨.; ૩૪/૩; ૩૫/૪; ૪૦/૪. અપવાદરૂપ એવાં આ ચરણોમાં પણ અખાએ ઘણે સ્થળે ક્યાં તો આંતરપ્રાસની કે છેવટે વર્ણસમાર્પના યોજના કરેલી જણાય છે. પણ બ્યાં આગી પણ કોઈ યોજના નથી એવાં સ્થળ ત્રણ છે: ૩૩/૨; ૩૫/૪; ૪૦/૪. આ ત્રણ સ્થળે મગના

પાઠો ખોટા ગણવા ? કે પછી અખો સો ટકાની સંપૂર્ણતાનો આગ્રહી નથી એમ સ્વીકારી લેવું ?

હસ્તપ્રતોના પાઠોમાં છંદદષ્ટિએ માત્રાની વધઘટ સ્થળે સ્થળે જણાય છે. જોડણી પણ એમાં કારણબૂત બને છે. આથી અહીં આપેલી વાચનામાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠના કાચ મુજબની જોડણી ઘણે ભાગે રાખી છે. વધારાના શબ્દો કૌંસમાં લીધા છે. આ રીતે યથાશક્તિમતિ છંદની મુશ્કેલી દૂર કરવાનો નમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે. અલબત્ત, એ હકીકત છે કે વાંચનારા થોડા ફેરફાર સાથે ખીજી રીતે પણ કેટલીક લીટીઓ વાંચી શકે તેમ છે. તે જમાનામાં એ-ઓનું ડ્રસ્વ ઉચ્ચારણ પણ હતું અને ‘એક’ ને સ્થાને ‘ઇક’ જેવો ઉચ્ચાર થતો એ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. ‘પોહોએ’ ‘કાહોને’ ‘જ્યમ-ત્યમ’ ‘કેહોને’ વગેરે ઉચ્ચારણોનો એક વિશિષ્ટ સહોદા આપણે નવી જોડણીમાં ગ્રામાવીએ છીએ. પણ નવી જોડણી વાચન અને અર્થગ્રહણની બાબતોમાં આજના અભ્યાસીને વધુ અનુકૂળ આવે એ દેખીતું છે.

વેદાંતી કવિ અખાકૃત
ચાળીસ છંપા અથવા અનુસ્રવબિંદુ

૧

પરમ ધામ પ્રભુ હરિ, (હું) પ્રથમે કરું પ્રણામ;
(તમે) પરમ જ્યોતિ પરબ્રહ્મ સદા, (જાંઘાં) ન મળે રૂપ ને નામ.
(તાંબાં) અસુછનો હું ચર્છ પરસુમું, વરસુવું વાક્યવિલાસ;
(જાંઘાં) મન વાણી પોહોયે નહીં, (તાંબાં) શું કહીને સ્તવે દાસ ?
નિર્ગુણમાં ગુણ અસુછતા, આરોપી અખે ઓચળું;
“સત્ય સત્ય પરમાત્મા, હું નહિ એણેવી સ્તુતિ કરું.”

હે પરમ ધામ પ્રભુ શ્રીહરિ ! મંથારંભે હું (તમને) પ્રથમ કરું છું. જ્યાં નામરૂપ નથી (એવા) તમે સનાતન પરમ જ્યોતિ પરબ્રહ્મ (છો). ત્યાં અસત્ (એવા) હું (પેદા) ચર્છને (તમને) પ્રથમું છું (અને) વાણીવિલાસથી વર્ષુવું છું. (પણ) જ્યાં મન અને વાણી પહોંચી શકતાં નથી ત્યાં (તમારો આ) દાસ શું કહીને (તમારું) સ્તવન કરે ? (જ્યાં) નિર્ગુણમાં અસત્ શુભો આરોપીને અખો કહે ॥ ૩ “પરમાત્મા સત્ય છે, સત્ય છે; હું (જીવાત્મા) નહિ; એવી સ્તુતિ કરું છું.” (૧)

૧. પાઠભેદો:—પદોએ છંપો હરનમત સ્વ મ ધ વ હ માં બીજે ૭ અને બીજે પદોએ છે.

૧. પ્રથમ- રા મ ધ વ હ

૨. ‘તમે’ ક માં નથી. સ્વરૂપ-રા મ ધ વ હ

૩. સત્ય અસત્ય- મ, હું નહિ નહિ- વા હ મ ધ વ હ.

નિર્ગુણ ગુણપતિ નામ, ધામ ધર ગુણનું આલે;
અચ્યુત અંબરતીત, દ્વીત નહિ, નિરંગ નિરાલે.
(તેને) આરોધ્યા ગુણ ઈશ, શીશ ઢળે જોહેને ચમ્બર;
નિકટ રહી અષ્ટ સિધ્ધ, નિધ્ય નવ, બુધ્ય બહુ અંમર.
સ્વર વીણા ધરતી ઘડી, ચિદશક્તિ મહાસરસતી;
(તેને) અખો જમલ જાણી સ્તવે, સર્વાતીત સહુનો પતિ.

જે નિર્ગુણ છે (છતાં) ગુણોના પતિ કહેવાય છે, જે ગુણોનું
મૂળભૂત નિવાસસ્થાન છે, જે અચ્યુત છે, જે આકાશથી (પણ)
પર છે, જ્યાં દ્વિત નથી, જે અંગરહિત (=અખંડ, એકરૂપ) છે,
જેનું અધિષ્ઠાન કે આધાર અન્ય કાંઈ નથી, (તે બ્રહ્માં) ઇશ્વરના
ગુણ આરોધ્યા. (કહ્યું કે) તેને શિરે ચમ્બર ઢળે છે. આઠ સિદ્ધિ,
નવ નિધિ, (અને) બહુ બુદ્ધિશાળી દેવો (તેની) નિકટમાં રહે
છે. (તેની) ચિત્શક્તિ મહાસરસ્વતી સ્વર (સરજનારી) વીણા
ધારણ કરતી હોઈને, તેને પોતાના ભેગી જાણી અખો સૌથી પર
(છતાં) સૌના પતિ (એવા પરમાત્માને) સ્તવે છે. (૨)

૨. પાઠસેદા:—

૧. નમો નિર્ગુણ-સ્વ. ઐ નિર્ગુણ-ગ ગ ચ છ. ગુણપતિ ધામ
—સ્વ ગ ઘ ચ છ. આલય-સ્વ
૨. દ્વિત- સ ગ ઘ ચ છ. નિરંગને સ્થાને નિર્ગુણ સ ગ ઘ ચ છ
નિરાલય સ્વ.
૩. (તેણે)-સ્વ ગ ઘ ચ છ. શીશ ધરે સ ગ ઘ ચ છ
૪. નીક રહી સ ગ ઘ ચ છ. અષ્ટિ-ગ ઘ. બુધ્ય કહુ—ક.
અંબર-સ્વ ગ ઘ ચ છ.
૫. વેણુ—ક સ ગ ઘ ચ છ. સ્થળી-ક.
૬. જે સર્વાતીત—ક. સર્વનો પતિ—સ ગ ઘ ચ છ.

અનુક્રમે 'કહું' એક, જોડ છે પ્રથમ પારે;
તત્ત્વમસિ પદ જોડ, તેક કહું વાણી ઉચારે.
કૈવલ્ય ઈશ્વર જીવ, ભેવ 'વદું' વિવિધ વિચારે;
અંબરવત મન થાય, જાય ગુણ તત્ત્વ જ પારે.
જ્ઞાન-ભક્તિ-વૈરાગ્ય ધર, જોડે અખો વાણી અમલ;
(એ) ભાષા બ્રહ્મવિચાર વિધિ, સમજો તો નર જન્મકમલ.

જે પ્રથમની પાર છે તેને હવે હું અનુક્રમે કહું છું. (શ્રુતિ અનુભવગમ્ય મહાવાક્ય) જે 'તત્ત્વમસિ' (=તે તું છે) તે વાણી દ્વારા સમજાવું છું. કૈવલ્ય (=નિર્ગુણ બ્રહ્મ), ઈશ્વર (=સર્વ બ્રહ્મ) અને જીવના બેદ જુદી જુદી દૃષ્ટિથી કહું છું. મન (નિર્લેપ) આકાશ જેવું થાય તો ગુણ જાય અને તત્ત્વને જ (તે) ધારણ કરે. જ્ઞાન ભક્તિ અને વૈરાગ્ય જેના મૂળમાં એ નિર્ભજ વાણી અખો બોલે છે. બ્રહ્મવિચારના વિધિની એ ભાષા સમજો તો માણસ (સંસારમાં) જન્મકમળવત્ (ચર્ચ રહે છે). (૩)

૩. પાઠભેદો:—

૧. અનુક્રમે (મેં) સ ગ ઘ ચ છ. જેટલે પરપ્રથ-ગ ઘ, પરપ્રથ-ક.
૨. પદ એક તે કહું વાણી બોલારે-ક.
૩. કૈવલ્ય-ક ગ. તે કહું-ક ગ. તે વદું-સ ઘ. તે વદું-ગ છ પ્રકારે-ચ.
૪. વૈરાગ્ય બે-ક.
૫. સમજો-તો ન. સમજો-તો ગ ઘ ચ છ.

જાણી લે જગદીશ, શીશ સદ્ગુરુને નામી;
 અવસર છે આ વાર, સાર શ્રીપતિ લજ સ્વામી.
 જો જોવું નથી દૂર, ઉર અંતર અવિલોકી;
 ટાળ અસત અહંકાર, ચાર સ્થળ રહ્યો જો રોકી.
 ચરણકમળ ગુરુદેવનાં, સેવતાં સદા હરિ મળે;
 (જેમ) અર્કતણા ઉઘોનથી, અંધકાર અખા પળે.

સદ્ગુરુને શીશ નામી (એમની સેવા અને ઉપદેશ દ્વારા છું) જગદીશને જાણી લે. આ (મનુષ્યાવતાર સુંદર) અવસર છે. (સર્વના) સારસ્વ સ્વામી શ્રીપતિ-હરિને લજ. (તારે) કશું દૂર જોવાપણું નથી. હૃદયમાં દષ્ટિ નાખી એ સુંદર સ્થળને રોકી રહેલા અસત્ અહંકારને ટાળી દે. સર્વના પ્રકાશથી જેમ અંધકાર (તરત) પળે છે; તેમ ગુરુદેવનાં ચરણકમળ સેવતાં હરિ તરત મળે છે. (૪)

૪. પાઠલેહો:—

૨. બવ સ્વામી—ક

૩. જો જોવું—ગ જ ઘ ચ છ. નહિ દૂર—છ. અવિલોકી—ક રા ગ ઘ ચ છ

૪. ચેદકાર—ક. ચાર સ્થળ—ક રા ગ ઘ ઘ.

૫. સેવતાં—ક ગ.

૬. અર્કનાં—ક રા ગ ઘ ચ છ. અંધકાર—ક.

(એ) મહામન છે માહંત, સંત કો સચાણ જાણે;
 (અહીં) લયુખનો નહિ લાગ, વાગ વિચિત્ર વિખાણે,
 મનસા વાચા કાચ, પાચ વિષ્ણુ પંચ વિચરણુ;
 (એ) સુગરો જાણે સંચ, પંચ પર અનુભવ ધરણુ.
 લિંગચતુષ્ટય વિષ્ણુ અખા, ચિદ્વેદોનિ ચતુર્દિશ ભરો;
 (તે) નિયલંબ, નર નાગ સુર અવગ રહે, સત-આવરો.

(એ બ્રહ્મીભૂત) મહાત્મા અત્યંત જુદિશાળી હોય છે. કાઈ શાણા સંતો (એ) જાણે છે. દ્વંદ્વી જુદિવાળાની અહીં પહેંચ નથી. એઓ તો વાણીની ચમત્કૃતિ (જ) વખાણે છે. (અથવા મહાત્માના વ્યાખ્યાનની રહસ્યમય વાણી તેઓ સમજી શકતા નથી.) (આ અધ્યાત્મને) માર્ગે (તો) મન વાણી શરીર અને પગ વગર વિચરવાનું છે. જેને સદ્ગુરુ મળ્યા છે તે જ પંચ (મહાજૂતોયા) પર (પરમાત્માનો) અનુભવ કરવાની કરામત જાણે છે. (સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, કારણ અને મહાકારણ એવા) ચાર પ્રકારના લિંગદેહ વગર ચૈતન્યરૂપ પરમાત્મા સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યો છે. તેને કશું આલંબન-આધાર નથી, (પણ તેનું આલંબન કરીને) (પૃથ્વી પરના) મનુષ્યો, (પાતાળના) નાગો, અને (સ્વર્ગના) દેવો અલગ અલગ રહે છે. તે (કેવળ) સત-સ્વરૂપ છે. (૫)

૫. ખાંડલેદો:-

૧. માહંતનો-ક સં ચ. કાચ સંત સચાણ જાણે-સ ગ ઘ છ કા-ચ.
૨. વખાણે-સ ગ ઘ ચ.
૩. વિચરણુ-ક
૪. ધરણુ-ક.
૫. ચિદ્ ભેદ-સ જ ચ. ચિદ ભેદી-ક ઘ છ.
૬. (તે) નથી-સ. સત્ય-સ ગ ઘ છ. અવરો-ક

(તે) નહીં તેજ ને તેજ, દોષ નહિ અવની—વાયે;
 આકાશ—આધેસે જોઈ, તેહ નિગમ નેતિ ગાયે.
 ત્રિગુણ નહીં, ત્રવ શૂન્ય, પુણ્ય નહિ, પાપ ન ધારે;
 રક્ત પીત નહિ સ્વેત, નીલ નહિ ચિત્તવિચારે.
 ગતિ અવગતિ તે તાંહાં નહીં, (તે) કયો વાચા કેઈ ધેરે વદે ?
 અમરવત તે ઈશ, ઓગ્રખ અખા સદગુરુ—હદે.

તે નથી તેજ અને નથી પાણી. (તે) પૃથ્વી અને વાયુ (પણ) નથી. આકાશથી પણ બિંચા એવા તેને વેદ 'નેતિ નેતિ' કરી ગાય છે. (સત્ત્વ, રજસ અને તમસ્ એ) ત્રણ ગુણ તે નથી. (તે તો) જલેથી રહિત છે. તે પુણ્ય નથી. તે પાપ (પણ) ધારણ કરતો નથી. તે લાલ પીતો કે ધોળો નથી. ચિત્ત કદપે છે (તેવો તે) નીલ (= સ્થામ) નથી. ત્યાં નથી ગતિ કે અવગતિ. (આમ હોવાથી) કહો કે વાણી એને શી રીતે કહી જતાવે? આકાશ જોવા (વિશાળ, નિર્મળ ને નિર્લેપ) તે ઈશ્વરને તું સદગુરુના હૃદયમાં ઓળખી લે. (૬)

૬. પાઠભેદો :—

૨. આધેસે—ક સ ગ ઘ છ.

૩. નિર્ધારે—સ ગ ઘ જ છ.

૪. રક્ત પીત ગુણ સ્થામ—ક સ ગ ઘ જ છ. સ્વેત—ક.

૫. ચત અવીગત—ક. તા તે નહીં—ગ ઘ. તાં તે—સ જ છ.

૬. અમરવત—ચ.

દિશ વિદિશ દિનરાત્ર, જાત નહિ વર્ણ વિચારે;
 દશ ખટ અષ્ટ ને એક, નેક પરપંચને પારે,
 (જેમ) ભાન ભુવન મધ્ય વારા, (૩)જરા અંબરથો આપે;
 તેમ (એ) જગત-જંગળ, કાળ-માયા ધિર થાપે,
 આપ અંબુ-ઈન્દુ વિધે, અવગ રહ્યો ઝળકે અકળ;
 (એ) સહજ વિનોદ શ્રીહરિ તણે, સમજ અખા વરને સકળ.

દિશા અને ખૂણા, દિવસ અને રાત્ર (તેને નથી). (તેની) વર્ણ વિચારતાં (તેને) જાત જ નથી. સાચે જ તે (મહત્તિનાં) પચ્ચીસ તરવોની—(જગત—) પ્રપંચની પાર છે. જેમ સૂર્ય ભુવનમાં વસનારને આકાશમાંથી પ્રકાશ આપે છે તેમ કાળ અને માયા એ જગતની જંગળને (પ્રાણીઓને) સિરે રચાપે છે. આપ (= જીવાત્મા) પાણીમાં (પ્રતિબિંબિત) ચંદ્ર જેવો છે. (આકાશ-માંના ચન્દ્રની માફક) અલગ રહેલો અકળ (= પરમાત્મા) (સાચી રીતે) ઝળકે છે. શ્રીહરિનો એ સહજ વિનોદ છે—લીલા છે, (આ રીતે) સકળને પારખી લેવું તે સમજ (જ્ઞાન), (૭)

૭. પાઠભેદો:—

૧. દેશવદેશ—ક નર્ણવિચાર—સ વ હ.
૨. પરપંચને પાર—સ વ હ. પર—ક.
૩. બાંધુ ભોવન—ક.
૪. સેહેજ—ક ■ વ વ, સહેજ—હ.

મહાપદનો એ મર્મ, ચર્મ વિણ ચિદ્મો દીસે;
 (જેમ) અવિલોકે બહુ લોક, મુખ વિણ માવ અરીસે.
 (જેમ) દીપકનો એક દેહ, તેહ થકી યાવ અનંતા;
 (તેમ) વસ્તુ વિશ્વ ઉત્પન્ન, અન્ય નહિ આપ નિયંતા.
 લોક ચૌદ ચિદ વિસ્તર્યો, અંબર-આધુ' એમ લક્ષ્ય;
 અખા આપ વિસ્તાર વિધ, જગત ભેદ જાણી કલ્પ.

મહાપદનો મર્મ એ છે કે તે ચર્મ (=દેહ) વગર પણ
 ચૈતન્યમય દેખાય છે—જેમ લોકો અરીસામાં સમાયા વગર તેમાં
 પોતાનું મુખ વારંવાર જુએ છે તેમ. એક જ દીવાથી જેમ
 અનંત દીવા પ્રગટે તેમ વસ્તુથી વિશ્વ ઉત્પન્ન થયું છે. નિયંત્રણ
 કરનાર બીજું કંઈ નથી, તે પોતે જ છે. ચૌદ લોકમાં ચેતન
 (પરમાત્મા) જ વિસ્તરેલો છે. આકાશથી જ્યાં (તે બ્રહ્મ-)ને મેં
 આ રીતે ઓળખ્યું છે. 'આપ'ના વિસ્તારની રીત મુજબ
 જગતનું રહસ્ય જાણી (મેં તે અહીં) કહ્યું છે. (૮)

૮. પાઠભેદો:—

૧. ચર્મ વીનાં ચીદમાં દીસે—ક.
૨. મોક્ષ વંનમાંહે અરી છે—ક. મુખ વિના-સ ગ ઘ ઙ. (મુખની ઉચ્ચાર 'મોખ'—એ ક્ષરવ બોલાય)
૩. દેહ એક—ક રા ગ ઘ ચ છ. ૪. વસ્તુથી—ક.
૫. અમર-આધુ'—ગ ઘ ચ છ. અવર—ક.
૬. વિધ એ જુક્તભેદ—ક.

(એક) અવનીનો કહું અર્થ, વર્ષ રજે અતર ખોતા;
સહેજે તે સમગ્ર, કાચ મન સ્થિર કરે શ્રોતા.
ભૂ ભુવન ભક્ષ માત, સાગ વસનાદિક રૂપે;
સ્થાવર જંગમ જાત, ભાન અતિ સૂક્ષ્મ અણુપે.
શુર નર નાગ વૈકુંઠ લગે, દષ્ટે જો દીસે સહુ;
અખા અવની એક જો, એમ આત્મા વ્યાખ્યો બધુ.

(હવે) અવનીનો અર્થ કહું છું. રજે તમે અક્ષરને નકામે
ખોઈ નાખતા! શ્રોતા જો શરીર અને મનને સ્થિર કરે તો તે
(અવનીનો અર્થ) સહેલાઈથી સમગ્ર. જમીન, ધરખાર, ખાણ
પદાર્થો, વાસણકુસણ, અનેક વસ્તુલંકાર, સ્થાવર અને જંગમની
(સ્થૂલ) સૃષ્ટિ, અણુથી પણ સૂક્ષ્મ જાતો, દેવ માનવ અને નાગ
(=સ્વર્ગ, પૃથ્વી અને પાતાળ)થી હેઠ વૈકુંઠ લગી જે કંઈ નજરે
ચહે તે બધું એક અવની છે. આ જ પ્રમાણે (એક જ) આત્મા
અનેકમાં (કે અત્યંત) વ્યાખ્યો છે. (૯)

૯. પાઠભેદો:—

૧. ૪મા — સ મ ધ.	મધ — ૬.
૨. સહેજે તે — છ.	
૩. ભક્ષ — સ મ ધ ચ છ.	૪. અણુરૂપે — ક.
૫. લગ — સ મ ધ ચ,	લક્ષણ — ક.

૫ળી કહું એક દૃષ્ટાંત, શાંત મન સુષુપ્તા પામે;
 (જેમ) પુરુષ એકે કર્યું સેન, ઘેન જેમ જાગ્રત વામે,
 (તેને) વાધ્યો સ્વપ્નસંસાર, પાર વિણ પ્રોઢો રાજે;
 (તેને) હથ હસ્તી નહિ પાર, ચાર સ્ત્રી પુત્ર વિરાજે,
 લક્ષ કોટિ રૂપે અખા, એક જંત જેમ વિસ્તર્યો;
 સર્વાતીત એક આત્મા, એ વિધે સભરા ભર્યો.

સાંભળવાથી મનને શાંતિ થાય (તેણું) એક વધારાનું દૃષ્ટાંત
 (તમને) કહું. એક માણસ સૂઈ ગયો ને ઘેનમાં પડ્યો. (એની)
 જાગ્રત અવસ્થા સમી ગઈ. સ્વપ્નનો સંસાર વધતો ચાલ્યો.
 અપાર ગૌરવથી તે શોભવા લાગ્યો. (તેને ત્યાં) હાથીધોડાનો
 પાર રહ્યો નહિ. મુંઠર સ્ત્રી તથા પુત્રથી તે અતિશય શોભવા
 લાગ્યો. એક જીવ આમ લાખો બને કરોડો રૂપે વિસ્તર્યો. એ રીતે
 સહુથી પર એવો એક આત્મા (સર્વત્ર) સભરા ભર્યો છે. (૧૦)

૧૦. પાઠભેદો:—

૩. બાંધ્યો—ગ ઘ જ, પાર વિના—ક જ ગ ઘ જ છ. ખર બીણુ
 પોરા સાન—ક.
૪. ચારો સ્ત્રીઆ પુત્ર વેરાન—ક.
૧. એ આત્મા—ક.

(જેમ) વારિધિ કેરા વાર, ચાર દિગોદિશ ચાલે;
 (તે) પ્રથવીએ પથરાય, (વન)સય સહુ ફૂલે ફાલે.
 ઊગરતું (જે) રહે અંધુ, સંગ ઢળી આવે ઢાળે;
 (તેનું) નદી તે નામ ધરાય, ન્હાય સહુ મહિમા ભાળે.
 (તે) ગર્વભરી ગાજે અપા, (પણ) સડું ન જુએ સરિતા સલી;
 જેમ સાગર તેમ શ્રીહરિ, વચ્ચે જીવ નદી - થઈ વહી.

સમુદ્રનાં પાણી (વાદળ રૂપે) ચારે દિશાઓમાં ધૂમે છે. (વરસાદ રૂપે) તે પૃથ્વી ઉપર પથરાય છે. (જલસિંચનથી) બધી વનરાજિ ફૂલે ફાલે છે. જે પાણી બાકી રહે તે ભેગું થઈ ઢાળ પરથી નીચે ઢળી આવે છે (અને તેનો પ્રવાહ ચાલે છે). તેને નદીનું નામ અપાય છે. તેમાં સૌ ન્હાય (અને તે નદીનો) મહિમા ભાળે છે. (મહિમા = મોટાઈથી) તે (નદી) ગર્વભર ગાજે છે. પણ એ (નાનકડી) સરિતા પોતાનો (આરંભ કે) અંત (જે સાગર તેને) સાચે જ જોતી નથી (અને પોતાને સ્વતંત્ર અને શક્તિશાળી કહે છે). (આ દૃષ્ટાન્તમાં) જેવો સાગર છે તેવા જ શ્રીહરિ પણ છે. (આદિમાં પણ તે જ છે અને અંતમાં પણ તે જ છે). મધ્યમાં જીવરૂપી નદી થઈને વહે છે. (પોતાના આરંભ અને અંતને ન જાણતો અવાંતી જીવ પોતાને સ્વતંત્ર કહી અડતા અને ગર્વ સેવે છે.) (૧૧)

૧૧. પાટભેદો :—

૧. દિગોદિશ—ક લ ગ પ જ છ,
૩. સાગર ઢળી—ક. તે સંગ—ચ ગ જ છ,
૫. ગર્વભરી—ક ગ પ છ સાર—ક. સલિત્ર—ક ગ,
૬. ડું થઈ વહી—ક. થઈને—ચ.

જીવ થતે જંગળ, કાળમાયા વશ પડિયો;
 પિતૃ ઋણ ગ્રહ દેવ, સેવની વડ જડ જડિયો.
 ધન દારા સુત માત તાત જીવિકા વશ વરતે;
 (તિમાં) અધિક ન્યૂન જો હોય, તો ય છૂટે નહિ મરતે.
 અણુસમજે અહમેવ વશ, મર્મ ન સમજે મંદધી;
 પ્રપંચ માહ પચ્યો અખા, (જેમ) સર્પિસમે વણસે દધિ.

(આમ) જીવભાવ થતાં જગતની જંગળ પેદા થાય છે (અને જીવ) કાળ અને માયાને વશ થઈ જાય છે. (પરજીને સંસાર માંડી) પિતૃઓનું ઋણ અદા કરવું, (માનતા અનુસાર) મહોની શાંતિ કરવી, દેવોની સેવાપૂજા કરવી, (વગેરે) મોટાં બંધનોમાં તે જકડાય છે. ધન, પત્ની, પુત્ર, મા, બાપ અને આજીવિકાને તે વશ બની જાય છે. તેમાં ઓછાવત્તાપણું હોય તો પણ્ય મરતા સુધી (આ બંધનોમાંથી તે) છૂટી શકતો નથી. અણુસમજને હીધે અહંતાને જ વશ મંદબુદ્ધિવાળો (તે પ્રાકૃત જીવ) મર્મ સમજતો નથી. સંસારમાં તે રચ્યોપચ્યો રહે છે. (જેમાં ઘી સૂક્ષ્મ રીતે સર્વત્ર રહેલું છે એવું) સર્પિસમય દહીં વણસે (તેના જેવી આ દશા છે.) (દહીં વણસતાં તેનું ઘી થતું નથી તેમ અહંતા-મમતામાં રાયતો જીવ આત્મસ્વરૂપને પામતો નથી.) (૧૨)

૧૨. પાઠલેદોઃ—

૨. પિત્રીરણ-સ ગ ઘ ચ. મહે-ચ. એહેવાદે સર્વન-ક સેવ્ય-સ ગ ઘ
૩. જીવ કામવશ વરતે-ગ ઘ.
૪. વણસમજે-ઘ ચ છ.
૬. અખા પરપંચ માહે પચ્યો-ક સ ગ ઘ ચ છ સરપીશમે-સ ગ. સમે-ઘ ચ છ. વણસે દધિ-સ ગ. વંટે-ક.

અકસ્માત ઉડવાવ, કાલયોગે ઘે કિરણી;
 તેમ આતમ-ઉદ્યોત, જ્યોત દેહ મધ્ય આવરણી.
 ત્યારે શિપજે ભાવ, સાવ સ્વતંત્ર ચાવા;
 પ્રગટે ભક્તિ-વિરાગ, માગ જડે (નિજ) ઘર જવા.
 ચરણકમળ ગુરુદેવને, ચરણ જવું સદા શિપજે;
 સેવતાં સાધુજન તીર્થાં, અખા પામે વર વિજે,

(વાદજોયી ઢંકાયેલો) સૂર્ય કાળયોગે અકસ્માત્ પ્રકાશ આપે
 છે, તેમ આત્મા (રૂપી સૂર્ય) દેહનાં આવરણની મધ્યમાંથી (પણ
 અકસ્માત્) પ્રકાશ આપે. તે ટાણે (જગતની જન્મજાથી) સાવ
 સ્વતંત્ર—અલગ—થઈ જવાનો ભાવ શિપજે, ભક્તિ અને વૈરાગ્ય
 પ્રગટે, અને પોતાને ઘેર જવાનો (=પરમ ધામને પામવાનો) માર્ગ
 જડી જાય. (તે જ સમયે) ગુરુદેવનાં ચરણકમળને ચરણે જવાનું
 એકાએક બની આવે. ત્યાં સાધુજન (=એકાત્મભાવ) સેવતાં શ્રેષ્ઠ
 વિજય (ગાની) મેળવે. (૧૩)

૧૩. પાઠભેદો:—

૨. જ્યોત દે—ગ ઘ.

૪. વૈરાગ્ય-ક સ ગ ઘ ચ છ.

૫. જવું...એપીએ-સ ગ ઘ જ છ.

૬. સાધુજની-ગ ચ છ. સાધુજન ગલી સ ઘ.

સાન સમી કહે સંત, જંત હરિ દેખે જમલો;
 ઊંજંતાં જેમ જાય, કાયથી કાસળ કમળો.
 આમય વરજે અંગ, લંગ લય ઘામે લેખે;
 (શમી) જાય સકલ વિકાર, પાર નર પામે પેખે.
 આવોયે અંબર વિષે, લીન યાય લક્ષે કરી;
 જંતુ જાય નિજ આવ, જલ અખા સહુ પરહરી.

સંતો સમી સાન (= સાચી સમજ) ઉપદેશે છે કે જેથી
 માણુસ હરિને પોતાના ભેગો—પોતાનામાં જ જુએ. ઊંજવાથી
 જેમ કમળાનું કાસળ શરીરમાંથી જાય, ખીમારી શરીરમાંથી દૂર
 થાય, (તેમ સંતના ઉપદેશથી) લિંગનો (=દેહભાવનો) સરવાળે
 લય થાય, બધા વિકાર શમી જાય, અને માણુસ આત્મસ્વરૂપને
 જુએ. (આકાશ એક અને અખંડ છે. દષ્ટ સૌ પદાર્થો એમાં જ
 છે, એનાથી લિન્ન નથી, એ રીતે) આકાશની બાબતમાં વિચારે,
 (તે પ્રમાણે વિચારીને હરિને) લક્ષ બનાવી (તેમાં જ ચિંતન
 અને મનન દ્વારા) લીન થાય તો માણુસ (જગતનાં) બધાં
 બંધનોને દૂર કરી દર્શને પોતાને મૂળ ધામે જાય છે. (બ્રહ્મમય
 બની રહે છે). (૧૪)

૧૪. ધાડબેદો:—

૩. આમે ન વર્તે અંગ—જ. આમે વર્તે અંગ—જ છે. લિંગ લય
 પામે લેખે—છ
૪. પાર મન—ક.
૬. સર્વ પરહરી—ક થી છ.

(જેમ) વૃષાકાશ હોયે ગત્ય, રત્ય જે રૂપી દીસે;
 ઘોનું ઝેહોલ પલાય, વાય મંદ હલુયા હીસે.
 ચાસન ચમકે ચંદ, ધંદ સહુ મનનો ભાગે;
 તેમ ભાગે ભવભ્રાંત, કાંત હોયે કુતી આગે.
 વપુ વિમલ હોયે વેગે, ચતુર સિંગ લેખે લહે;
 ચિદાકાશ ચિદમે અખા, ધ્યે ધ્યાતા સમરસ રહે.

વર્ષાકાશ વીતી જતાં ઋતુ (શરદ) રૂપી દેખાય, આકાશનું
 ઝહોળાપણું દૂર ચર્ધ જાય, મદ (મંદ વાતા) હળવા પવન આનંદે,
 ચંદ ખુલ્લેખુલ્લો પ્રકાશે. તે પ્રમાણે (શાનથી) મનની બધી ઉપાધિઓ
 દૂર થાય ત્યારે ભવની-સંસારની-ભ્રાંતિ ભાગે (અને) અગાઉના
 જેવી કાંતિ સાંપડે. (જેમ જલાશયોનાં) પાણી (નિર્મળ બને
 તેમ) શરીર નિર્મળ બને. (સ્પૃહ, સુદમ, કારણ અને મહાકારણ
 એ) ચાર સિંગદેહનું લેખું થાય (એમનું વારતમ્ય સમજાય).
 (આ રીતે) ચિદાકાશ ચૈતન્યરૂપ બની જતાં (એટલે બ્રહ્મજ્ઞાનની
 સ્થિતિમાં જ્યારે જીવાત્મા બ્રહ્મીભૂત બની રહે છે ત્યારે) ધ્યાતા
 અને ધ્યેય સમરસ—એકરૂપ બની રહે છે. (૧૫)

૧૫. પાઠ ભેદો:—

૧. ગત રત જેમ—ક. જેમ—સ છ. ૨. હલુઆ—ક લ મ વ છ.
૩. ધંધ સર્વ—ક થી છ. ચાર્દદ—સ. સર્વ મનનો—ક થી છ.
૪. ભાગે—ક. ભવભ્રાંત, કાંત્ય કુતી જ્યમ આગે—સ ત ધ છ
૫. હોયે વીર—ક.

જેમ દીપકને વહ્નિ, વહ્નિ દીપક નહિ દોષે;
 (તેમ) સ્વામી સેવક જણ, વાણ કહેવાને હોયે.
 જેમ સૂરજને કીર્ણ, ચર્ણ જેમ શિર મુખ દેહને;
 તેમ છે એ વહેવાર, પાર જડે જુએ તેહને.
 જીવન્મુક્ત કહેવાય અખા, વચન ન લાગે તે સ્થલે;
 ગુરુગમ્યે આલોચતે, સરલ પડે સર્વ એ કલે.

જેમ દીવો તે અગ્નિ છે, દીવો અને અગ્નિ બે (જુદા) નથી, (તેમ) સેવક અને સ્વામીને (એક જ) જણ. વાણી (તેમના વિષે) કહેવા માટે છે. (વાણીથી ઓળખાવવા જતાં તે ભિન્ન લાસે છે.) જેમ સૂરજને કિરણ છે, શરીરને પગ-માથુ-માં છે, તેવો એ વહેવાર છે. (સૂરજથી કિરણ જુદાં નથી; શરીરથી પગ-માથુ-માં જુદાં નથી.) જે (આ રીતે બધું) જુએ તેને પાર જડે છે-સત્ય સમજાય છે. (તે) જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. તે (દશાનો અનુભવ) વાણીથી પર છે, (વાણીથી તેનું વર્ણન થઈ શકતું નથી.) ગુરુએ આપેલી સમજથી જોડો વિચાર કરી એ કળી જતાં બધું સરળ થઈ પડે છે (૧૬)

૧૬. પાકલેદોઃ—

૧. ગુરુગમ્યે ષ ચ.

આલોચતાં—ક

સજલ ગ ષ ચ છ

સમવલ—ક.

એકલે—ક થી છ.

તે કયાંથી કયાં જાય? કય નહિ કયો વ કેહેવા;
 વચન જ તોં જાં ન સમાય, જય કોણ કેહેને લેહેવા?
 કયાં છે તે વિષુ દામ, ધામથી દૂર કહું નેયે?
 કયાં છે જિંદગી નીચ? કયાં છે મધ્ય ને છેડે?
 કયલીં અવકાશ ન ને વિના, અધિક નહીં તો શું કહું?
 શાથી શું કહું અખા? શામાં શું લાવી ભરું?

(પરમાત્મા સર્વવ્યાપી હોઈને) તે કયાંથી કયાં જાય? શરીર ન હોવાથી તે કેવો છે તે કહી શકાય તેમ નથી. વાળીને ત્યાં અવકાશ જ નથી. (એનાથી સિન્ન બીજું કશું જ ન હોવાથી) કાણુ કોને મેળવવા જાય? એના વગરનું, એ ધામથી દૂર કે પાસે કહી શકાય એવું સ્થાન જ કયાં છે? (એમાં) જિંદગી નીચ (ના ભેદ) કયાં છે? (એને વળી) મધ્ય અને છેડો કયાં છે? કયાં એ ન હોય એવી કોઈ ખાલી જગ્યા છે જ નહિ. એનાથી અધિક (કશું) નથી. તો હું કહું શું? (સદા સર્વદા એ પરિપૂર્ણ જ હોવાથી) શાથી હું કહું અને શામાં શું લાવીને ભરું? (૧૭)

૧૭. પાંડુરેકા—

૧. કયાંથી ને કયાં જાયે કાણુ કયો નહીં તે કેહેવા—ક

૧. સાથે શું કહું—ક. આવી ભરું—ગ પ.

કોને કહું છું મર્ત, તર્ત જો જીવત દેખું?
 કોને કહું છું સ્થૂલ, મૂલ જો સૂક્ષ્મ પેખું?
 કોને કહું મહાભાગ, જમ નહિ હીસો કેહેવા?
 કોને કહું છું ઊંચ, નીચ સ્થલ નહિ કો રહેવા?
 વેરા વિણ વેળા વિના, કોણ અખા કોને કહે?
 જ્યાં નહિ શબ્દ-ઉચ્ચાર વિધિ, ચિદાકાશ ચિદમે લહે.

તરત જ જો (આત્મારૂપે તેને) જીવતા જોઈ છું તો હું મરણો
 કોને કહું? મૂલ સૂક્ષ્મ છે એમ જો જોઈ છું તો હું સ્થૂલ કોને કહું?
 હીસો કહેવાને અવકાશ (જ) નથી તો હું મહાભાગ કોને કહું?
 રહેવા માટે કોઈ ઊંચું સ્થળ (જ) નથી તો હું નીચું કોને
 કહું? વગર જાણનારે અને જાણવાની વસ્તુ વગર કોણ કોને
 કહે? જ્યાં શબ્દોચ્ચારનો વિધિ (શક્ય જ) નથી (તેવી અનુભવ-
 દશામાં) ચેતન જીવાત્મા પરમ ચૈતન્ય (પરમાત્મારૂપ) બની રહે
 છે. (૧૮)

૧૮. ખાઠભેદો :—

‘કોને’ ને સ્થાને ‘કેહેને’—ક.

૪. નીચ ઊંચ સ્થલ—જ ગ ઘ ચ છ.

વચન ન તર્યાં સમાય, જમ કોણ કેહેને લેડવા ?—ચ.

૬. ચિદમે રહે—ગ.

નહિ લેહેનારો કોય, દોષ નહિ દિલને ધરવા;
 એવું અચરજ એહ, જોહ નહિ પંથ વિચરવા.
 જાંડાં નહિ શબ્દોચ્ચાર, સાર છે તાંણી (જ) સહચરવા;
 ઉપા—ઉપાંતર નાહિ, તાંહિ છે કાંઈક સ્હાવા.
 આપ મરતે એ અખા, સેહેજ સેહેજ સરણેએ;
 લેખે લિગ લાગે થકે, વસુભોલ્યું શું ગાઈએ?

(જ્યાં) પામનાર (કે જોનાર) કાઈ (ખીજો) નથી, દિલને (ધ્યાન) ધરવાને (પથ) ખીજો નથી, જ્યાં જવાનો કાઈ પંથ નથી, એવું એ આશ્ચર્ય છે. જ્યાં શબ્દોચ્ચાર નથી (એવી અનુભવસ્થામાં) આનંદવામાં જ સાર (સમાયો) છે. કાંઈક પકડવા કે મેળવવા માટે ત્યાં જાતજાનના ઉપાય (કરવાના) નથી. આપ (=અહંભાવ) મરતે આપોઆપ (કે પૂર્ણપણે) આનંદિત બનીએ. લેખું કરવામાં (=વાણીથી કહી ખતાવવામાં) લિંગ લાગે (=નામરૂપના બેદ યાવ) તેથી (જે) વસુભોલ્યું (=વાણીથી પર) છે તેને કેમ ગાઈએ ? (૧૯)

૧૬. પાડખેદો:—

૨. આચર્ય-ક.

૩. તાંડાં નહી-ક. સરચ-ક સરચ ગ.

૪. ઉપાવ-ક જા મ ઘ વ છ. કાંઈકે-વ વ છ.

૫. સહચરણે— ય મ ઘ વ છ.

(જિમ) રુદન કરે સુમાંડ, તાંડ કોણ કરતાં વારે?

તેમ જાણેવાં કર્મ, ધર્મ સો અર્થ જ સારે?

(જિમ) તિમિર ભસેને પાત્ર, માત્ર જન રહ્યો ઉચેવે;

જેમ કો કુસુમ—આકાસ, તાસ પર ઘર રહ્યો વેચે.

તેમ અધ્યાત્મ જ્ઞાન વિના, કૃત્ય સકલ જાણે અખા;

મંદમતિ માની રહ્યા, કરતા દીસે પખપખા.

અરણ્યમાં રડનારને ત્યાં કોણ રડતું અટકાવે? (અરણ્યરુદનથી કશો અર્થ સરતો નથી.) કર્મધર્મ પણ તે રીતનાં જાણવાં. તેમનાથી શો અર્થ સરે? જેમ કોઈ માણસ વાસણમાં અંધકાર ભરીભરીને ઉભેયતો રહે, જેમ કોઈ માણસ આકાશકુસુમને ઘેરે ઘેર ચેયતો રહે, તેમ અધ્યાત્મજ્ઞાન વિના (ચતાં) બધાં કૃત્યો (મિથ્યા છે એમ) જાણે. મંદ બુદ્ધિવાળા (અગાની મનુષ્યો કર્મધર્મને સાચાં) મની રહ્યા છે અને (જગતમાં) પક્ષાપક્ષી (=વાદવિવાદ કે અધડા) કરતા દીસે છે. (૨૦)

૨૦ પાઠલોહી:—

૧. વનમાંડે—ગ ચ છ.

૩. માત્ર જ રહ્યો—ગ જ છ.

૫. કર્મ સકલ જાણે—ક.

કો કરતા દીસે ગાન, તાનને સાધન નાનું
 (કાને) વર્ણાશ્રમ અભિમાન, દાન છે મુજ સમાને
 કો સાધે અષ્ટાંગ, સાંજ કાયાકૃત્ય જાણે
 કો કરે પૂજન દેવ, સેવ અધિકતા આણે
 એ સહુ કાયાક્લેશ છે, મનમાનીનતા એ સહી
 અખા તકના પામથી, અલંબુદ્ધિ ઊપજે નહીં.

કાઈ (કીર્તીનના રાગડા તાણી તાણીને) ગાન કરતા દીસે છે
 (અને તેઓ ગાવાના એ) તાનને (=તસ્લીનતાને) (મુકિતનું) સાધન
 માને છે, કેટલાકને વર્ણાશ્રમનું અભિમાન છે, મારા જેવાને દાન
 (મહત્વનું) છે, કાઈ અષ્ટાંગ યોગ સાધે છે, અંગે સહિત કાયાનાં
 કૃત્ય (=દેહક્રમન) (તેઓ) જાણે છે, કાઈ દેવપૂજન કરે છે અને
 દેવસેવામાં ઠાઠમાઠ આણે છે, (પણ) એ બધું કાયાક્લેશ છે, સાચે
 જ એ મનની માનેલી બાબતો છે, (માત્ર) હાથ પીવાથી અલંબુદ્ધિ
 (=તૃપ્તિ કે સંતોષ) ઊપજે નહિ, (અહંતામૃસક કૃત્યોથી આદ્રમમન
 ન થાય, બ્રહ્મપદ ન પમાય.) (૨૧)

૨૧. શબ્દભેદો:—

૧. દીસે જ્ઞાન—ગ જ

૨. દાન દે—ક.

૪. પુરસ્થન સ્વ ગ વ હ પુરસ્થાપ. સેવ્ય—સ્વ ગ વ ચ હ.

૫. જોતાં સર્વ જંબલ છે-ક. એ સર્વ-સ્વ થી હ, માન્યતા-ગ હ,
 માનંતા ઘ.

૬. અલંતા ઉપજે—સ્વ ગ વ ચ હ.

(હોવે) ખટ દરશનનું જ્ઞાન, વાન નિર્ણવાને અત્રે;
 (કે) ઈશ્વર થઈ પૂજ્ય, ગાય જ્ય નત્રે નત્રે
 હો કાલે ચિર-આય, પાય પૃથ્વીપતિ લાગે;
 હો કાલે દાનેશ, ઈશ કલ્પાદિક આગે.
 તો વે તે જાણે અખા, સમ્પત્તિ સધળી વાસના;
 લિંગલિંગ થયા વિના, (એ) સર્વે મન-ઉપાસના.

(કાઈને સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, પૂર્વમીમાંસા અને
 ઉત્તરમીમાંસા એ) ૭ દર્શનોનું જ્ઞાન હોય (અને) તેમના સિદ્ધાન્તો
 જાણી રાખે (રમતા) હોય! કાઈ (વળી મહારાજોની માફક)
 ઈશ્વર થઈને પૂજ્ય (અને સોફિયા તેનો) યજ્ઞ નગરે નગરમાં ગાય!
 કાઈ (પોતાને) ચિરાયુ કહેવડાવે (અને) રાજાઓ (તેને) પગે
 લાગે! કાઈ (પોતાને) અગાઉ થઈ ગયેલા કર્ણુ વગેરે રાજવીઓ
 જેવા દાનેશ્વર કહેવડાવે! તો પણ અજો સારી રીતે જાણે છે કે તે
 બધી વાસના છે. લિંગનો (=દેહ-શુદ્ધિ અને અહંતાનો) લંગ
 થયા વિના એ બધી બાળતો (તો માત્ર) મનની ઉપાસના-મન
 મનાવવાની પ્રવૃત્તિઓ છે. (૨૨)

૨૨. પાઠ્યોદોઃ—

૩. ચિર-માય-સઘ વા વ હ

૫. તાંડાં લગી નાણે-ક. એ સમકુલ સધળી-ક.

૬. એ સરવે ઉપાસના-ક.

જૂત-ભવિષ્યની વાત, સાત જો કો કહી આપે;
 કો કહે ત્રિભુવનનાથ, હાથ મુખ બીડી ધાલે,
 કો કહે સુર-તેત્રીસ, ઈશ ને અજ દેખાડું;
 કો કરે પ્રીતી કાવ, જાણ કટા-ઈંડ હાડયું,
 તો વે-તે જાણે અખા (એ) માયાએ મકંટ કર્યા;
 વાસના-દોરી કંઠમાં, કાલ-નટ સાથે ફર્યા.

જો કાઈ જૂત અને ભવિષ્યની વાત સાચેસાચ કહી આપે,
 (જો) કાઈ કહે કે ભગવાન (પોતાને) હાથે પાનખીડું મુખમાં મૂકે
 છે, (જો) કાઈ કહે કે હું તેત્રીસ દેવ તથા મહાદેવ અને બ્રહ્મા
 (તમને) દેખાડું, (જો) કાઈ પોતાનું સરીર (મહિમાસિદ્ધિને બળે)
 એટલું વધારે કે જેથી બ્રહ્માંડનું કાચલું ફાટી જાય, તો પણ અખો
 જાણે છે કે તે (સૌને) માયાએ માંકડાં બનાવ્યા છે, વાસના રૂપી
 દોરી કંઠમાં (ધાલીને) તેઓ કાળ રૂપી મદારી સાથે (નાચતા)
 ફરે છે. (૨૩).

૨૩. પાઠભેદો :—

૧. સંત જો—ક. સન—છ ૪. કટાસુ ઈંડ—ક. કટાઈંડા-સવ ક.
૨. જાણે ફર્યા—ગ

તે માટે જન જાણ, વાણ લે વિધિયુ વિચારી;
 (એ) નાણે કવિત ને ગીત, દ્વીત ખો મૂલ સંસારી.
 જે કાપે નિજ અંગ, ભંગ કરે ચતુર દેહનો;
 તે છે ખાંડું એહ, છેલ લે જઈ તેણેનો.
 ગુરુતણી દષ્ટે જોયતાં, ઘેન અખા સણુ વામીએ;
 જેમ આજનનું પારખું, ખાંડ થું ખાતાં પામીએ.

તે માટે હે ભાઈ! તું (મારી વાત) જાણ. (જુદાં જુદાં દષ્ટાંતો દ્વારા સત્ય સમજાવતી આ) વાણી વિધિપૂર્વક વિચારી લે. (આ કાંઈ) કવિત (=જોડકણી) કે ગીત (=ભાટચારણ રચિત પ્રશસ્તિગાન) નથી. સંસારનું મૂળ (જે) દ્વિત (=બેઠજુદિ) છે તેને ખોઈ નાખ. (દ્વિત) તે એ તરવાર છે કે જે પોતાનું (જ) અંગ કાપે છે, (પરમાત્માથી અલગ કરે છે) અને દેહના ચાર વિભાગ કરે છે. તે (દ્વિત) નો છેલ (=ખંડન, છેલ કેમ કરવો તે તું) જોઈ લે. ખાંડ સાથે ખાતાં જેમ ઘીની પરખ થાય છે તેમ ગુરુએ આપેલી જ્ઞાનદષ્ટિથી જોતાં બધું અજ્ઞાન દૂર થઈ જાય છે. (૨૪)

૨૪. પાઠભેદો:—

૨. દ્વિત—સ ગ ઘ છ.

૩. જે કાપે—સ. જે કાપે—ગ. એ કાપે—ક.

૪. તે છે ખાઈ એહ—ક. હો જોઈ—સ ગ ઘ છ. લે જઈ—ક.
 હો જોઈ—ચ.

૫. અખા જોડેન સર્વ—સ થી ચ. સર્વ—ક ચ છ.

૬. સર્પાનું પારખું—ક.

(એ) સર્વે માયા જાણુ, આણુ મન મૂલ્યે ઠામે;
 આપણી બીજું જોઈ, તેહ છિ વિગન જ ધામે.
 (જમ) રાજપુત્રનો ન્યાય, (ઉ)પાય તાર્યા તેહ જ કરવો;
 જ્યેષ્ઠ કનિષ્ઠ હોય જ્ઞાત, તાત લગ વાંછે મરવો.
 તે માટે અભ્યાસ એ, અખા કરી લે એ વિધિ;
 દ્વૈત તણે અભ્યાસ એ, ટાળે તેમ જોમ કહું બુધિ.

એ જાધી (વાતો) માયા (છે એમ) જાણુ. મનને મૂલ્યે ઠામે
 (=મુખ્ય ધામ શ્રીહરિમાં) આણુ. પોતાથી (અલગ) જે બીજું
 (=કલ્યાણ છે) તે ધામમાં વિપ્ર(૩૫) જ છે. રાજપુત્રના ન્યાયના
 જેવો જ ઉપાય ત્યાં કરવો. (જેવી રીતે રાજકુંવર રાજગાદી
 પોતાને જ મળે તે માટે પોતાના) મોટા અને નાના ભાઈઓથી
 માંડીને (સગા) વ્યાપ સુધી (સૌને) મરેલા હમ્મે છે (તે પ્રમાણે
 આત્મજ્ઞાન માટે પણ સહુ સાંસારિક સંબંધીનો નાશ હમ્મે
 જોઈએ). તે માટે એ મુજબ શું અભ્યાસ કરી લે. દ્વૈતનો એ
 અભ્યાસ બુદ્ધિથી—વિચારણાથી રજે તે રીતે હું (આગળ) કહું
 છું. (૨૫).

૨૫. પાલ્લેટિ—

૩. ત્યાંહાં કોઈ જ—સ.

૪. જે વડ કનીસ્ટ હોયે જ્ઞાત—ક. લગી—ક. લગે—ધ વ હ

૫. દ્વૈત તણે અભ્યાસે હતે—ક. અભ્યાસ એ—સ થી હ,

કહું બુધિ—સ. રહે ત્યમ—હ.

(જે) દેખે ત્રિભુવન ઈશ, વસા વીથ માને માયા,
 (જે) દેખે તું સિદ્ધિવંત, અંત નહિ, અમર કાયા.
 જે દેખે તું સ્વર્ગ, વર્ગ સહુ એ માયાનું;
 ઉત્તમ મધ્યમ વાત, સાત તોણે કૃત્ય કાયાનું.
 પસપું સર્વ સંકેલજે, મને માન્યું મિથ્યા થયે;
 અખા એ આવોચને, સૂરત સદા તનમે હશે.

જે તું ત્રિભુવનના નાથને (પ્રત્યક્ષ) દેખે (તો પણ તેને) પૂર્ણપણે માયા જાણજે. (જેને) મૃત્યુ નથી (અને જેની) કાયા અમર છે એવા સિદ્ધિવાળા (કોઈ સાધુને) તું દેખે, (અથવા તો) જે તું સ્વર્ગ દેખે (તો પણ) એ બધું માયાનો (જ) પ્રકાર (જાણજે). (પૃથ્વી ઉપરની) (અમુક) ઉત્તમ (અને અમુક) મધ્યમની વાતો અનેક (થાય) છે, પણ તે ય કાયાનું કૃત્ય છે (તેથી માયિક જ છે). (મન જ્યાં જ્યાં) પ્રસપું (છે તે) બધું તું સંકેલી લેજે (કેમકે) મને માની લીધેલું (બધું) મિથ્યા થશે. અખો (કહે છે કે) એ વિચારતાં સૂરત (=ધ્યાન) તત્કાળ તન્મય (=હરિમય) થઈ રહેશે. (૨૬)

૨૬ પાઠભેદો:—

૧. જે દીસે-છ.
૨. અંબર કાયા-સ ગ ઘ ન છ.
૩. વર્ગ એહ-સ થી છ.
૪. સાંત-ક.

(જેમ) મોટા મંદિર માંડ, તાંડ છે કાચ જ ઢાળ્યા;
 નીલ પીત બહુ રંગ, રંગના ભેદ જ ભાળ્યા.
 (તાંડા) ઊગ્યા શશી કે સૂર, દૂરથી અંતર ઝળકે;
 (તે) બહુ દેખાડે રૂપ, ધૂપ વિવિધ વેરે ચળકે.
 અખા ઉપર અવિલોકતાં, (તે) તાંડાં તેમનું તેમ છે;
 તેમ ત્રિલોકી જાણે, વસ્તુ વડે એ એમ છે.

એક મોટી હવેલીમાં કાચ જડાવેલા છે. (કાચમાં) જૂરા, પીળા વગેરે રંગોના અનેક ભેદ દેખાય છે. ચંદ્ર કે સૂરજ ઊગે છે. દૂર (આકાશમાં) થી (કિરણો દ્વારા તે હવેલીના કાચની) અંદર (પણ જાણે) પ્રકાશે છે, (અને પોતાનાં) ઘણાં ઘણાં રૂપ (=રંગબેરંગી પ્રતિબિંબો) દેખાડે છે. (પ્રતિબિંબોમાંથી નીકળતો) ધૂપ (=પરાવર્તિત કિરણોનો સમૂહ) જુદી જુદી રીતે ચળકે છે. ઉપર (આકાશમાં) જોતાં ત્યાં (તો) તેમનું તેમ છે (એટલે કે એક જ ચંદ્ર કે સૂર્ય પ્રકાશે છે—જેની પૃથ્વી ઉપર આવેલા રંગ-બેરંગી કાચના મંદિરમાંની રૂપરંગની લીલા માયિક છે.) તે પ્રમાણે તું (સ્વર્ગ, પૃથ્વી અને પાતાળ એ) ત્રણે લોકને (માયિક જ) સમજી લેજો. વસ્તુ (=અણ) વડે એ (વધાં) એમ (લાસે) છે. (એટલે કે ત્રિલોક તે અણની માયા કે લીલા જ છે.) (૨૭)

નવ ભૂલેશ તું ઘાટ, નાટ સહુ જાણે ખોટું;
 પિંડ તેવું બ્રહ્માંડ, છાંડ સહુ નાનું મોટું.
 મૂલમ તેવું સ્થૂલ, સ્થૂલ સૂક્ષ્મ નહિ અંતર;
 (જેમ) નારીકુંજર ચીર, ધીર થઈ જોય પટંતર.
 પૂતળી જોતાં બહુલતા, પૂતલકા દષ્ટે પડે;
 હસ્તી તેમ વૈરાટ એ, એમ અખા બહુ એક વડે.

ઘાટથી (=રૂપ કે આકારથી) તું બુલાવામાં ન પડીશ. (તે) બહુ ચોક્કસ ખોટું જાણ્યો. (જેવું) પિંડ તેવું બ્રહ્માંડ. (આ) નાનું (અને પેલું) મોટું (એવા) બધા ખ્યાલ ત્યજ દેજો. જેવું સૂક્ષ્મ તેવું (જ) સ્થૂલ (છે). સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મમાં (તત્ત્વદષ્ટિએ) અંતર નથી. નારીકુંજરની હાતવાળા પટોળાનું રહસ્ય ધીર બની તું જોય તો તેમાં પૂતળી-પૂતળી જોતાં અનેક પૂતળીઓ નજર ચઢે છે. (હાથી તો એક જ છે. પૂતળીઓ તેનામાં અને તેના વડે જ છે. પૂતળીઓ હાથીથી લિન્ન નથી.) (આ દષ્ટાન્તમાં જેમ) હાથી (છે) તે રીતે એ વૈરાટ (=બ્રહ્માંડ) છે. (અનેક પિંડો તે બ્રહ્માંડમાં જ છે અને તેના રૂપ જ છે.) આમ એક વડે (કે એકમાં જ) અનેક છે. (૨૮)

૨૮. પાઠભેદો:-

૧. નાં બુલેસ તો ઘાટ, નાટયે ખોતો—સરવે ક.
૨. સહુને ઠેકણે સર્વ—ક થી ઘ, છ. નાંહાનો મોટો—ક
૪. યે જોજો—ચ.
૫. પુતલ કાંહાં દષ્ટે પડે—ક બહુલતા—ગ ઘ.
૬. હસ્તી તે—ક. બહુ એકડે—ઘ. સહુ એક વડે—ચ.

(હવે) એકથી આધો ચાલ, ધાલ હામ આપ જ ખોવા;
 છાંડ પિંડ બ્રહ્માંડ, પંડતા કો નથી જોવા,
 જીવ ને ઈશ્વર દોષ, કોષ નથી તેણે દામે;
 સ્ત્રી-કુંજર દષ્ટાંત, જાંત ઈશ્વરને ધામે.
 કૈવલ્યતામાં કો અખા, બુદ્ધિબલ પોણેવે નહીં;
 સ્વપૂલનું કહ્યું દષ્ટાંત એ, કો ધીમંત શકે ગ્રહી.

હવે એકથી આગળ ચાલ. (તારી પોતાની) જાતને (જ) ખોવાની હામ ભીડ. પિંડ અને બ્રહ્માંડ (એવા ભેદ) છોડી દે. પિંડતા જોવા કાઈ (ખીજો અસ્તિત્વમાં) નથી. જીવ અને ઈશ્વર બન્નેમાંથી કાઈ તે (મૂળ) ધામમાં નથી. નારીકુંજરના દષ્ટાંતમાં (નારીઓને સ્થાને) જીવો (અને હાથીને સ્થાને) ઈશ્વરને (મૂકવાના છે). (જીવો અને ઈશ્વર આમ એકરૂપ જ છે.) કૈવલ્યની—પરબ્રહ્મની બાબતમાં કાઈ જાતના બુદ્ધિબળની—તર્કની પહોંચ નથી. સ્વપૂલનું એ દષ્ટાંત જે મેં કહ્યું તે કાક ધીમંત—વિચારશીલ મનુષ્ય સમજી શકશે. (૨૯)

૨૯. પાઠભેદો:—

૧. હવે એથી-ક. આપ જ ખાવા-ક

૨. પંડતા પિંડ ક. ખંડતા ક. પંડિતા-જ મ ઘ વ હ, નથી ગાવા-
 મ, નહીં ગાવા-ધ

૫. કૈવલ્યતામે-જ મ ઘ વ હ

૬. એ સ્વપૂલનું દ્રષ્ટાંત કહ્યું-ક થી હ.

(જિમ) પર્વતની પ્રૌઢમ્ય, દીસે તેની તે માટે;
 (તે) હોય કોસ દસવીસ, તો ૫ નિકટ છે નાટે.
 (જિમ) તે વડે દીસે તેહ, એહ મર્મ (છિ) પરબ્રહ્મનો;
 (જાંહાં) નહિ બોલેવા લાગ, પાગ ન છબે તાંહાં કમના.
 એમ જાણીને રહે અખા, લિંગભંગ સેહેજે હથે;
 અન્ય ઉપાય (જાંજળ) છે, ટાળતાં પ્રૌઢું થશે.

પર્વતની પ્રૌઢતા (=ઉચ્ચતા, વિશાળતા) તેની તે (૩ નિત્ય) દીસે છે. (હલેને) તે દસવીસ કોસ હોય તો ૫ થી નક્કી નિકટ જ છે. (દૂર ને નિકટના ભેદનું કારણ અવિદ્યા છે.) તે વડે તે પર્વત (તે પ્રકારે) દીસે છે. પરબ્રહ્મનો મર્મ ૫ થી જ છે. (આત્મ-તત્ત્વ અચળ છે છતાં ચાલતું હોય તેનું જણાય છે. અચાનીઓને માટે તે અપ્રાપ્ય હોવાથી દૂર છે, અને યાનીઓને આત્મા હોવાથી સમીપ છે.) વાણીને ત્યાં અવકાશ નથી. (યગ, દાન, જપ, તપ વગેરે) કર્મો તેને આંખી શકે તેમ નથી. એમ જાણીને રહેતાં લિંગભંગ (=દેહબુદ્ધિ અને અહંભાવનો નાશ) સહેજમાં થઈ જશે. બીજા ઉપાય (=જપ તપ જેવાં સાધન) જાંજળ છે. (તે સૌને) ટાળતાં પ્રૌઢું (=અસ્માત્મિકતા) થશે. (૩૦)

૩૦. પાઠભેદો:—

૧. પ્રૌઢમ્ય ઘ. પ્રૌઢમં—ક ચ.
૩. એ મર્મ ॥ પ્રવતનો—છ.

સાધન સર્વ વિચાર, બાહ્યબુદ્ધિ જોને રોધી;
 (જાંહી) તું નહિ, તું નહિ, તેણે, એણે ઘર મૂક્યું રોધી.
 ગુરુ થા તારો તું જ, જૂનવો કો નથી ભજવા;
 બાહ્યબુદ્ધિ તું ટાળ, વાજ અંતર પેસેવા.
 જોમ છે તેમનું તેમ અખા, થયું થયું કાંઈ જે નથી;
 આપેઆપ આનંદઘન, સ્વસ્વરૂપ જોયું કથી.

સૌ સાધનો (અંગે) વિચાર કર. બાહ્યબુદ્ધિને (=સંસારને સાચો માનતા મનને) ચકાસી જો. બધાં કું-તું નથી એવું તે ધામ (આ સૌએ) આવરોધી મૂક્યું છે. તું જ તારો (પોતાનો) ગુરુ થા. (તારોધી) જુદો (એવો બીજો) કાંઈ ભજવા માટે નથી. બાહ્યબુદ્ધિ ટાળ અને અંતર્દષ્ટિ કર. (જણાશે કે ધામ તો) જોમ છે તેમનું તેમ છે. (ત્યાં) કશું થયું નથી, કશું થયું નથી. માનવ જાતે જ કેવળ આનંદસ્વરૂપ છે. એ આત્મસ્વરૂપ (મેં અહીં) કહી બતાવ્યું છે. (૩૧)

૩૧. પાઠખેદોઃ—

૧. ચારો બુદ્ધિ જોની-ક. બાર બુદ્ધિ-સ ગ. વાર બુદ્ધિ-ચ.
૫. કોઈયે-છ
૬. સ્વસ્વરૂપ-ક. સસ્વરૂપ-સ ગ ય ચ છ.

એ અનુભવ પરમાણુ, જાણુ જોઈ રાખો હૃદયા;
 સમજાતે સમજાવ, જાણુ છેન અર્ક જ ઉદયા.
 (એ) અનુભવ ભાખ્યો ઈશ, શીશ નમી પૂછ્યું ઉમયા;
 (એ) અનુભવ કહ્યો વસિષ્ઠ, તુષ્ટ હવા રઘુપતિ-વિનયા.
 એ અનુભવ શુકદેવયુગ, જનક વિદેહી ભાખિયો;
 એ અનુભવ નારદે અખા, વ્યાસ પ્રતે સત દાખિયો.

એ અનુભવ પ્રમાણુ છે. જ્ઞાન (વડે તે) જોઈ અંતરમાં રાખો.
 સમજાતાં સમજાતાં (કમેકમે એ) સમજાવ (એવું છે). સૂર્યનો
 ઉદય થતાં અંધકાર જાય (તેમ જ્ઞાનોદય થતાં અજ્ઞાનનો અંધકાર
 જાય.)

પાર્વતીએ માથું નમાવી પૂછ્યું ત્યારે શિવે એ અનુભવ (તેને)
 કહ્યો હતો. રામના વિનયથી સંતુષ્ટ થયા (ત્યારે) વસિષ્ઠ મુનિએ
 એ અનુભવ (રામને) કહ્યો હતો. જનક વિદેહીએ શુકદેવને એ
 અનુભવ કહ્યો હતો. એ અનુભવ નારદમુનિએ વેદવ્યાસને સાચે
 દેખાડ્યો. (૩૨)

૩૨. પાઠભેદો:—

૧. અનુભવનું પરમાણુ—સ યી ન્વ. અનુભવનો—ન.
૨. એ સમજે તે—ક.
૩. નાંમી—ક.
૬. નારદ—ક. પ્રત્યે સત્ય—સ ગ હ સત્યે—પ.

(એ) અનુભવ કહ્યો પરબ્રહ્મ, બ્રહ્મ જેમ સત્ય પ્રીછ્યા;
 એ અનુભવ કહ્યો હંસ, અજ-સનકાદિકે પૂછ્યા.
 એ અનુભવ કહ્યો વેદ, ભેદ જે ચૌદમે કહે;
 એ અનુભવ (કહ્યો) શુકદેવ, ભેવ જે સુણ્યો બ્રહ્મદે.
 એ અનુભવ ભરપૂર છે, ધામ ન ધાવો હરિ વિના;
 સુર અસુર માનવ અખા, એ પ્રીછ્યા વિષુ નિર્ધના.

બ્રહ્મા સત્ય સમજી જાય એ રીતે પરબ્રહ્મ નારાયણે એ
 અનુભવ (તેમને) કહ્યો હતો. બ્રહ્મા તથા સનકાદિકે અધિઓ વડે
 પ્રશ્ન કરાતાં એ અનુભવ હંસે (તેમને) કહ્યો હતો. વેદમાં (સતપથ
 બ્રાહ્મણના) ચૌદમા કાંડ (નૃસિંહારણ્યક ઉપનિષદ)માં એ અનુભવનો
 ભેદ કહેવાયો છે. બ્રહ્માંડનું જે રહસ્ય સાંભળ્યું તે શુકદેવજીએ
 અનુભવરૂપે કહ્યું.

એ અનુભવ લયોલયો છે. (અનુભવાત્ છે કે) હરિ વિનાર્ત
 કોઈ ખાલી સ્થાન નથી. દેવ, અસુર, માનવ (એ સી) એ
 (અનુભવને) પ્રીછ્યા વગર નિર્ધન છે. (૩૩)

૩૩. પાઠ્યોદોઃ—

૧. જેમ બ્રહ્મા—કયી છ. સત્—ક વ.
૨. સનકાદિકે—ગ ધ વ છ.
૩. ભેદ જે—ક.

એ અનુભવ કહ્યો શ્રીકૃષ્ણ, પ્રશ્ન જેમ પૂછવા અર્જુન;
 ગીતા-અમૃત-પાન, જ્ઞાનગંગા કીધું મહાજન.
 એ અનુભવ કહ્યો ભીષ્મ, ધર્મ પ્રતિ પર્વે શાંતે;
 (એ) અનુભવ કહ્યો અવધૂત, સુન-શિવ પ્રતિ એકાંતે.
 અખા અનુભવ તે ખરો, જેણે મહાજન નીપના;
 લિંગભંગ થયા વિના, (સર્વ) સાધન કાલવિષેપનાં.

અર્જુને જેમ જેમ પ્રશ્નો પૂછ્યા (તેમ તેમ) શ્રીકૃષ્ણે એ અનુભવ
 (તેને) કહ્યો હતો. (અર્જુને) ગીતારૂપી અમૃતનું પાન કરીને જ્ઞાન-
 ગંગામાં ડૂબકી મારી હતી. (મહાભારતના) શાંતિપર્વમાં ભીષ્મે
 યુધિષ્ઠિરને એ અનુભવ કહ્યો છે. અવધૂતે (=દત્તાત્રેયે) શિવના
 પુત્ર (કાર્તિકેય)ને એકાંતમાં એ અનુભવ કહ્યો હતો. જેનાથી
 મહાજનો (=આત્મજાનીઓ) પેદા થાય તે અનુભવ ખરો. (બાકી
 તો) લિંગભંગ થયા વગર (પરમાત્મપ્રાપ્તિનાં) બધાં સાધન
 કાળક્ષેપ કરાવનારાં છે. (૩૪)

૩૪. પાઠ્યેદિઃ—

૧. પુછ્યું-ય છ.
૨. જ્ઞાનગંગા કીધું-ક ના ઘ, મરંજન-ક
- ૩-૪ પ્રત્યે-રા થી છ. સીવસુત પ્રતે-ક.
૬. કાલનીખપનાં-ક.

અજ તણું જેમ દોઢ્ય, ભોઢ્ય ધૂત નાવે શીતથી;
 (જેમ) ફૂલીનો આધાર, ફાર દીસે બહુ વિતથી.
 (જેમ) બદરીનો વેપાર, સાર શું ઊમરે મેહેને?
 જેમ ઝાંઝની વૃષ્ટિ, અર્થ કેમ આવે મેહેને?
 અણલિંગી અનુભવ વિના, સાધન સઘળાં જે કહ્યાં;
 (જેમ) અકંઠો શોભે અખા, તૂલ થઈ ઊડી ગયાં.

જેમ બકરીનું દૂધનું અને ઘી ટાંદા છાત સાથે (કે છાતનાં
 વેરાયેલાં કણો સાથે) ભોળનને ચેકાય બનવું નથી, જેમ મકાઈની
 ધાણીનો આધાર દેખાય કણો પણ કસ વગરનો છે (તેથી નૂસિ
 થતી નથી), જેમ બોરનો વેપાર કરનારને કશી યાચત થતી નથી,
 જેમ ઝાંઝની વૃષ્ટિ મેઘવૃષ્ટિની ગરજ સારી શકતી નથી, તેમ
 અણલિંગીના અનુભવ (= આત્મસ્વરૂપના સાક્ષાત્કાર) વગર
 (જ્યાં તય 'વગેરે') જે બધાં સાધનો કહ્યાં છે તે સૌ આકાંક્ષા
 ફળ (દેખાવમાં) શોભીતાં હોય છતાં ફાટીને ર થઈ ઊડી જાય
 (ને એમ કશા કામમાં ન આવે તે ગ્રમાણે આત્મગાન માટે
 નકાર્માં છે.) (૩૫)

૩૫. પાઠ્યભેદો:—

૧. સતથી—ક. શીતથી—છ.

૨. ફૂલનો—ક. વતથી—ક.

૧. અકંઠ શોભે ખરાં—ક. અકંઠ—રા થી છ. પણ અનુભ—ક.

(જેમ) પારસનો ધનવંત, અંત જેમ ધનનો નાવે;
 (તેને કો) વસ્તુ નહીં દુઃપ્રાપ્ત, પ્રાપ્ત છે જે જે ભાવે.
 (જેમ) રવિરથે બેસે જોડ, તેણે તોણાં સર્વ જ દેખે;
 (જેમ) પંખી મળે બહુ કોડ, જોડ નહિ અનલ જ લેખે.
 (મહા)અનુભવ આગળ એમ અખા, કૃત્ય સકલ લેખે નહીં;
 પરબ્રહ્મની પ્રોદતા, રસના તે શું સકે કહી ?

પારસમણિની મદદથી વૈસાદાર બનેલાના ધનનો જેમ અંત આવતો નથી, તેને કોઈ વસ્તુ મેળવવી અઘરી નથી, જે જે વસ્તુ ગમતી હોય તે તે મળી રહે છે, જેમ સૂર્યના રથમાં બેસે તે બધું જ જોઈ શકે છે, જેમ કરોડો પંખી ભેગાં મળે પણ અનલ પંખીની જોડ મળતી નથી, તેમ (હું થઈ છું એવા) મહાઅનુભવ આગળ બધાંય (જપ, તપ, દાન, યોગ, યજ્ઞ વગેરે) કૃત્યો કશા લેખામાં નથી. પરબ્રહ્મની પ્રોદતા જીવ તે શું કહી શકે ? (તે તો અવધ્ય છે.) (૩૬)

૩૬. પાઠભેદો:—

૧. પારસથી શ્રીવંત-ક.

૨. દુઃપ્રાપ્ત-ક. દુઃપ્રાપ્ત-ચ. દુઃપ્રાપ્ત-ગ. પ્રાપ્ત ભોગ જે-ગ થી છ.

૪. લખ કોડ-ક.

૬. પ્રોદમતા-ચ. છ. શું રસના સકે કહી ?-ક થી છ

છાપા એ છત્રીસ, ઇંચ અઞ્નુ' છે જીવન,
 છે સુધારસ એવ, દેવ અંશ પામે પીવન.
 તેમ (એ) તત્વ ઉપદેશ, વેશ લઈ ને જન ધારે
 (જે) હોયે હરિ-અવતાર, સાર ગ્રહી તે જન તારે.
 (જેમ) ઘટ મધ્યે આકાશ રહે, તેમ વરતે સંસાર મધ્ય,
 એ આરોપી કહે અખો, પણ તે જાણે તે વિધ્ય.

આ છત્રીસ છાપા (માં કયેલું આત્મજ્ઞાન) ઈશ્વર અને
 જ્ઞાતાનું જીવન છે. એ અમૃતરસ છે. દેવો કે દેવાંશી એનું (અંશનાઃ) ૧)
 પાન પામે છે. તે રીતે ને માણસ આ તત્વ-ઉપદેશ થોડો પણ
 અંતરમાં ઉતારશે, તે સાર વસ્તુ મલ્લુ કરનાર જનને, ને હરિના
 અવતાર દોષ (તેવા જ્ઞાત્રાની ગુરુ) તારશે. ધડામાં જેમ આકાશ
 રહે છે તેમ તે સંસારમાં (નિર્લેપલાવે) રહેશે. આરોપણ
 દ્વારા અખો (આ વાત) કહે છે. પણ તે (જરાબર) જાણે છે
 કે વિધિ (= જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો પ્રકાર) તે (જ) છે. (૩૭)

૩૭. ચાહોદોહા:—

૧. એ સત્યજ્ઞ છત્રીસ—ક.
૨. તદ્દ તેદ જ ખારે—ક.
૪. જન બંદે—સ થી છ. મદી તેદ ખારે—ક.
૫. તેમ સંસાર વરતે વિધ્ય—ગ થી છ.
૬. આરોપીને—સ ન પ થ છ. તેદ બંધો—ગ.

(નિમ) જાણ્યો નથી કે જન, તન શું કાણું ગોરું?

કેલેનાં કહિયે માત-તાત જે ન મળે છોરું?

(તિમ) છતે અણછતી વાત, ધાત આવે તો આવે;

વાંઝ તણે સુન જોડ, તેડ છતી રણ ફાવે.

અખા અકથ છે એ કથા, સમજતો નર સમજશે;

એ (મહા) અનુભવ આકાશવત્ પસુસેત્ર સારું ઊગશે.

કોઈ જાણ્યો જ નથી તો તેનું શરીર (વળી) કાણું 'કે ગોરું' શું? જો છોકરું જ ન હોય તો (વળી) માળાપ કેનાં કહેવાય? સાતમાં અસરની (કે વ્યક્તમાં અવ્યક્તની) વાત(નું રહસ્ય) સમજમાં આવે તો આવે. વાંઝણીનો ફીકરો રણમાં છતી ફાવી જાય (તેના જેવી આ વાત છે) ! એ કથા અકથ (=વર્ણનથી પર) છે. સમજૂ માણસ એ સમજી જશે. એ અનુભવ આકાશ જેવો છે, પસુ સારું ક્ષેત્ર (=લાયક વ્યક્તિ) (હોય તેને) ઊગશે (=ધશે.) (૩૮)

૩૮. પાઠભેદો:—

૧. જાણ્યો—જા જાણ્યો—મ ઘ.

૨. ન મહેલે છોકરું—મ.

૩. 'ધાત આવે—મ. જ્યમ છેતે અછતી—મ ઘ ચ છ.

૪. અખા એ અકથ કથા—ક થી છે. સમજતો નર સમજી જશે—ક.

૫. સારું—ફ સ ગ ઘ છ.

એ જે સુણે નરનાર, સાર વસ્ત સ્વે તે વાણે;
 બ્રહ્મ સિમાણે જોઈ, દેહ ગળી જળમાંમાં જશે,
 (જેમ) પવને જાવ બરાસ, (આ)પાસ ક્રીધા વિષ્ણુ જિંદે;
 તેમ એ બ્રહ્મવિચાર, સાર પામે સદગુરુ વડે.
 જે જાણે તે જાણીને, બુધમાને એ ઓચપું;
 નિમિત્ત માત્ર અપો કહ્યો, જે જાણે જોણે કપું.

જે સ્ત્રીપુરુષો એ (શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક) સાંભળશે તેઓ જાતે
 સાર વસ્તુ (=અભીશૂત) થશે. બ્રહ્મરૂપી જે હિમાલય (છે ત્યાં) રહે
 (ના અધ્યાસ) ગળી જઈને (ગાનગંગાના) જળમાં મળી જશે.
 જેમ પવનથી બરાસ કર્યા પ્રવાસ વગર (જિંદી) જાપ છે તેમ એ
 બ્રહ્મવિચારનું છે. સદગુરુ દ્વારા આપોઆપ તેને સાર પમાય છે. જે
 જાણે તે (આ પ્રકારે) જાણીને, બુદ્ધિ અનુસાર (મેં) એ કહ્યું છે.
 અપો તો નિમિત્તમાત્ર છે. તે જાણે છે કે કતાં પરમાત્મા છે. (૩૬)

૩૬. પાઠભેદો:—

૧. સુણે-ક.
૨. હેમાણે એક-ક.
૩. ક્રીધા વિના-તે થી છે.
૪. સદગુરુ-સ છે. સદગુરુ-ગ ય વ.
૫. અપો કેદે જણ તે જાણે-ક છે

આદિ અંત ને મધ્ય, બુધ્ધ્યું જોય વિચારી;
 તે તે કૈવલ્ય બ્રહ્મ, ચમ્મ નોહે નર ને નારી.
 છપ્પા એ છત્રીસ, દીસ છે ભરમ-નિશ્ચાનો;
 ચાર કલા ફલસ્તુત્ય, લેખ તે બ્રહ્મદિશાનો.
 સર્વ મળી ચાળીસ છે, અખા જે ઉરમાંમાં ધરે;
 ચિદાનંદ ચિદ્રૂપ એ, શ્રીમુખે હરિ ઊચરે.

આદિ-અંત અને મધ્યને ગુદિથી વિચારી જો. નર અને નારી ચર્મ (=દેહ) નથી; તે પ્રત્યેક કૈવલ્ય બ્રહ્મ છે.

પહેલા છત્રીસ છપ્પા બ્રમરૂપી રાત્રીનો (અંત આણુનાર) દિવસ (જેવા) છે. (હેલા) ચાર ફલસ્તુતિરૂપે કલા છે. બ્રહ્મ-દિશાનો (=અધ્યાત્મમાર્ગનો) તે લેખ છે. બધા મળી ચાળીસ છપ્પા છે. જે (તેમાંના સાર) અંતરમાં ધારણ કરે તે ચિદાનંદ ચિદ્રૂપ (“બ્રહ્મભૂત પ્રસન્નાત્મા” બની રહે) એમ હરિએ શ્રીમુખે (ભગવદ્ગીતામાં) કહ્યું છે. (૪૦)

૪૦. પાઠભેદો:—

૧. આદિ મંઘ ને અંતે—ક.

બુધ્ધ્યુ જોય વિચારી—ક. બુધ્ધ્યું જોત્યો—ચ.

૨. તેહ ન કૈવલ્ય—ક.

૩. દિવસ છે—ક થી છ. બ્રહ્મ-નિશાનો—ક ચ.

૪. ચિદાનંદ ચિદ્રૂપ પ્રતે—ક

તેને જ્યારે સ્વપ્ન જ થયું, ત્યારે હિરણ્યગર્ભ નામ પામિયું;
તે ઈશ્વર જ્યારે જાગ્રત ભોગવે, ત્યારે વૈરાટ નામ સંભવે.

વિદ્યામાં પડતો આલાસ, એટલે ઈશ્વર સર્વાલાસ;
અવિદ્યામાંથી પડ્યો આલાસ, એટલે હવે જીવ પ્રકાશ.

તેનું નામ ધરાણું જીવ, તે ત્રણ અવસ્થા ભોગવે સદૈવ;
શુપુત્રિ સ્વપ્ન ને જાગ્રત, તેનો જીવ સાક્ષી અવિગત.

અવસ્થા ભોગવે સાક્ષી રહ્યો, તે ત્રણ આલાસે લાસી રહ્યો;
જાગ્રતમાં જે પડ્યો આલાસ, વિશ્વ નામ તેહનો પ્રકાશ.
(૬૪-૬૯)

જે વાણીથી પર છે તે કૈવલ્ય-બ્રહ્મચિત્ત-ય. તે અધ્યાકૃત એટલે
વિકારરહિત છે, અને અધ્યકૃત છે. માયાને કારણે વ્યક્ત થનાર
ચેતન તે ઈશ્વર. નિર્ગુણ બ્રહ્મ વાણીથી પર છે. સગુણ બ્રહ્મ
વાણીથી વર્ણવી શકાય છે. માયાહિપહિત ચેતન અનુક્રમે ઈશ્વર,
હિરણ્યગર્ભ અને વિરાટ એવા નામે જાળખાય છે. અવિદ્યાહિપહિત
ચેતન તે જીવ તેની જાગ્રત અવસ્થામાં તેને લાસે છે તે વિશ્વ.

છાંદો ૨. નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં મિથ્યા ગુણોનું આરોપણ થતાં
તે સગુણ બને. ત્રિગુણાત્મિકા સ્પષ્ટિતું કારણ ને તેનો નિયામક
ઈશ્વર થાય. આ ઈશ્વરનું અશ્વર્ય અખાએ વર્ણવ્યું છે. મોટા
રાજાની માફક તેને ચમર ઢાળવામાં આવે છે. અણિમા, મહિમા,
લઘિમા, ગરિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાક્રમ્ય, ઈશિત્વ અને વશિત્વ એ આઠ
સિદ્ધિઓ તથા પદ્મ, મહાપદ્મ, શૃંગ, મકર, કચ્છપ, મુકુંદ, કુંદ,
નીલ અને ખર્વ એ નવ લંકારો તથા અત્યંત શુદ્ધિશાળી દેવો
તેની પાસે જ રહે છે. તેની જ ચૈતન્યશક્તિ એવી વીણાધારી મહા-
સરસ્વતી તે સર્વેશ્વરને સ્તવે છે.

બ્રહ્મદાની અખો પોતે બ્રહ્મથી અલિન્ન છે એમ જાણીને પોતાનું સ્તવન કરી રહ્યો છે. ગુરુ-શિષ્ય-સંવાદમાં એ કહે છે : ‘હું હુંને પ્રણમી કહું, નમો નમો નિજ ધામ’ (૪; ૭૮). આમ અખો પોતામાં રહેલી એ ચૈતન્યશક્તિને બળે અહીં વાણીવિલાસ કરે છે.

નિર્ગુણ ગુણપતિઃ પરમ ધામ બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે, પણ ગુણોનું અધિષ્ઠાન એને જ ગણી એ મૂળ ધામમાં ગુણોનું સ્વામિત્વ આરોપ્યું છે. બાકી બ્રહ્મ તો અચ્યુત, અંબરાતીત (=આકાશથી પર), અદ્વૈત, અંગરહિત અને નિરાલય છે. મિથ્યા ગુણોના આરોપણ-દ્વારા, એ ગુણોથી પેદા થતા વિશ્વનો કર્તા ને શાસક ગણી એને ઈશ્વર નામ અપાયું છે અને તે ઈશ્વરની સેવાપૂજા ને ગુણાનુકીર્તન વ્યવહારમાં થાય છે. એ ઈશ્વરને શિરે ચમ્મર ઢળે, વિધવિધ ઉપભોગો પૂરા પાડવા આઠે સિદ્ધિઓ અને નવે નિધિ એની તહેનાતમાં રહે, અને એના દરબારમાં અનેક બુદ્ધિશાળી દેવો ઠાજર રહે. સરસ્વતી એના સ્તવન કાળે વીણા ધારણ કરી મંજુલ સ્વરો રેલાવતી રહે. આવો રાજવીનો વૈભવ ઈશ્વર માટે કદપાયો છે.

છપો ૩. વ્યવહારમાં ઈશ્વર અંજેની જે કદપના છે તે કેટલે અંશે સાચી ? બ્રહ્મ આ પ્રાપ્તિસિક જગતથી સર્વથા પર છે અને ઉપનિષદમાં એ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ માટે ઉપદેશાયેલ મહા-વાક્ય તો ‘તત્ત્વમસિ’—તે તું છે—હોઈ એ બ્રહ્મ, ઈશ્વર અને જીવ સંગ્રામી વિગતવાર વિચારણા અખો રજૂ કરે છે. આ વિચારણા સમજવા મન આકાશ જેવું જનવું જરૂરી છે. આકાશ એક, અનંત અને અખંડ છે. ઘડા, ઘર, મહેલ વગેરેની ઉપાધિથી એમાં ઘટાકાશ, મહાકાશ વગેરે નામનું આરોપણ થાય છે; પણ તત્ત્વદષ્ટિએ આકાશમાં એવા કાઈ ભેદ છે જ નહિ. ઉપાધિઓ નાશ પામતાં તામરપના બેદો દૂર થઈ એ પાછું એવું જ નિર્મળ, એક ને અખંડ

જણાય છે. મન પણ જ્યારે આવું જ નિર્મળ ને વાસનારહિત થાય ત્યારે ઉપાધિઓ-મર્યાદાઓ-ઉપગ્રવનાર ગુણો આપોઆપ જ ટળી જાય છે અને તત્ત્વબોધ-આત્મજ્ઞાન-થાય છે. મનને આવું અંબરવત્ બનાવવા માટે જ્ઞાન લક્ષિત અને વૈરાગ્યની આવશ્યકતા છે. અખો દોષરહિત વાણીમાં બ્રહ્મવિચારનો વિધિ અહીં રજૂ કરે છે. જેને એ સમજાય તે માણસ જગતમાં જલકમલવત્ રહેશે. કમલ પાણીમાં પેદા થઈ તેમાં જ રહેવા છતાં લેશમાત્ર લીંબતું નથી, તેવી રીતે આત્મજ્ઞાની મનુષ્ય પણ જગતમાં રહીને પોતાનો વ્યવહાર ચલાવતો હોવા છતાં સર્વથા નિસ્તૃપ્ત, વાસનારહિત, વિરક્ત હોય છે.

તત્ત્વમસિ—જે એક વિવિધરૂપે બાહ્ય જગતમાં પડેલું દેખાય છે, તે જ તારા પિંડમાં-દેહમાં-છે; તે તું જ છે. આ મહાવાક્ય વેદાંતમાં રજૂ થયેલ બ્રહ્મ ને જીવની એકતા ને અભિન્નતા ઉપદેશે છે.

દૈવત્ય તે નિરંજન, નિરાકાર, સત્સ્વરૂપ બ્રહ્મ. માયામાં એ પ્રતિબિંબિત થતાં ઈશ્વર તરીકે ઓળખાય છે. આ ઈશ્વર સૃષ્ટિના કારણરૂપ છે. એ સૃષ્ટિમાં ભાસમાન થતા જીવ તે કાર્ય.

સરખાવો:-

‘કાર્યોપાધિ તલું નામ જીવ, કારણોપાધિ ઈશ્વર સદૈવ;
જીવે’વરનું કારણ જેઠ, પરબ્રહ્મ ત્યાં કઠિમે તેઠ.

હેતુ વિના બ્રહ્મ કારણ સદા, નજ વરતે જિતરે બહુ દયા;
ધૂળ ધૂંધ ધન બિપજે સમે, નજ અવકાશ વિના ક્યાં રમે!
વ્યોમવિગે સંજાવે નહિ માન, કારણબ્રહ્મ તે એમ નિદાન;
એ ઉપરે દૃષ્ટાંત જ સાર, એમ ગણવો વસ્તુ નિર્ધાર.’

(ગુ. સિ. સં. ખં. ૭-૯)

‘ મહાકારણ કૈવલ્યદેહ સદા, જેને અસિપદ વેદે વદાં;
કારણદેહ ઈશ્વર તું જાણ, જે પરમાત્મા નામ પ્રમાણ.’

સૂક્ષ્મદેહ જીવાત્મા નામ, જેને ધર્માર્થ મોક્ષ ને કામ.

ચોથું કહિયે સ્થૂળશરીર, જે ક્ષણભંગ પ્રમાણે ધીર.

ચારે દેહ સમજે શ્રીમંત, સમજે આવે લિંગનો અંત.

(ગુ. શિ. સં. ખંડ ૩ ૪૪-૪૬)

અખંડરવત મન થાય—આકાશમાં ધૂળ ભીડે છે, ધુમાડો થાય છે, વાદળાં પેદા થાય છે ને જતાં રહે છે. આમાં આકાશ એ ધૂળ વગેરેનું ઉપાદાન કારણ નથી. એ તો માત્ર એ સૌનું અધિષ્ઠાન—આધાર છે. એ આકાશને મર્યાદાઓ છે જ નહિ. એ તો ધૂળ, ધુમાડો વાદળાં એ સૌથી પર, નિરાણું, એક અખંડ ને અખાધિત જ છે. વ્યવહારમાં ઊપજતાં સુખદુઃખ, રાગદ્વેષ, આશા—નિરાશાના દ્વન્દ્વોથી મન પણ આ રીતે પર જતી જાય ત્યારે જ આત્મજ્ઞાન થઈ શકે, અને સમજાઈ જાય કે બ્રહ્મ પણ આ મનોત્પાદિત વિશ્વનું ઉપાદાનકારણ (Material cause) નથી, પણ તેનું અધિષ્ઠાન કારણ છે.

સરખાવો:—

‘ મનોમય સઘળું મંડાણ, મનોમય પંડિતની વાણ;
મનોમય આ ચૌદે લોક, મને રચિત તે સર્વે ક્રોધ.’

મન વડે પંડિત બાધે ગ્રંથ, મન વડે જ દર્શન ને પંથ;
મન વડે જોગી સાધે જોગ, મન વડે ભોગી માને ભોગ.

મનથી ઈશ્વર, મનથી જીવ, મન જેમ ઘાટ ઘડે ચક્રીવ;
મન મનમાં જ્યારે ગયું શમી, ત્યારે તદ્દુપી પ્રકૃતિ આયમી.’

(ગુરુ શિષ્ય સંવાદ—ખંડ-૨. ૫૧-૫૩)

‘મન વડે મોક્ષ, અંધ મન વડે, મન વડે માનવ નામ જ પડે.’
(૫૯)

‘ગગનાકાર થાય જો જન, તો સર્વમાં મુખ્ય માનવું મન.’
(૬૮)

‘મન પરમાત્મા ચેને રહે, મન પરમાર્થ સર્વે લહે :
તે માટે મનનું કૃત્ય તાત, મન અમન એ મોટી વાત.’ (૬૧)

‘અમનતા પામ્યું જે મન, જેમ સાગર ને તટસ્થ જન;
તે સાગરને દેખે તોય, જીવિકારથી અવજો નાય.’ (૬૭)

‘જેમ સ્ફટિક નિકટ બહુ રંગ, તે પ્રતિબિંબે મણિને અંગ;
મણિ મધ્યે એકે નહિ વાન, જોગ મજે ભાસે પ્રતિભાન,
તજ્જય સ્ફટિકની પેરે સદા, સિંગ વિના રથે લાગે દધા.’
(અકીવ = કુભાર. દધા-ઉપાધિ, પીડા) (૭૪-૭૫)

છાંપો! ૪. અધ્યાત્મમાર્ગમાં ગુરુ વિના આગળ વધી શકાય નહિ. એ ગુરુ તે પથ પાછા સદ્ગુરુ. સાચા બ્રહ્માનાની ગુરુ-જોઈએ.

■ ગુરુ અંગે અખાએ પ્રગટ કરેલા વિચારો જુદી જુદી દૃષ્ટિએ આપણને ઉપકારક બને છે. અખો ‘ગુરુ અંગ’માં લખે છે :

‘ગુરુ મેં બેઠો છુંસે કસી, કંઠે પાણુ રાકે કથમ તરી !
શિષ્યો ભારે ભારે વધો, અખા તે મૂળગેષા ગયો.
પોતે હરિને નેં બળે લેશ, દાહી બેઠો ગુરુને વેશ,
એવા ગુરુ ધણ સંસ્કાર, તે અખા શું મહે બવણારી’ (૭.૧૨-૧૩)

એટલે શિષ્યની મોટી સંજ્ઞાથી સત્વનારા ને પોતાને ગુરુ કહેવડવડાની દોંસ સેવનારા સંસ્કારગુણિવાળા ગુરુઓ બવને પાર કરાવવા અસાધ્યમન લાઈ નાખ્યા.

ચોર્યાસી લાખ યોનિમાં-મનુષ્યદેહ દુર્લભ ગણાય છે. તે જ્યારે મળ્યો છે ત્યારે સદ્ગુરુને ચરણે નમી એના ઉપદેશ ને માર્ગદર્શન પ્રમાણે શ્રીહરિને ભજવામાં જ જીવનનો સાર છે. હરિભજન માટે કંઈ દૂર જોવાનું નથી, અંતરમાં બેઠે બિતરવાનું છે.

ચાર સ્થળ—ચાર=ચારુ, સુંદર. આ સુંદર સ્થળ તે માનવીનું અંતર, હૃદયું. એ હૃદયાને જે મિથ્યા અહંકાર ઘેરી વળ્યો છે તેને દૂર કરવાનો છે અને અંતરની નિર્મળતા સાધવાની છે. જુઓ ગુરુશિષ્ય સંવાદ, ખંડ ૨—

જે બ્રહ્મજ્ઞાની છે એ જ ગુરુ થવાને યોગ્ય છે. એવા ગુરુ
‘નરવેદે હરિ પૂરણબ્રહ્મ, જે જીકતે કરી સમન્તવે મમં;
શુદ્ધાતીત ગુણ અંગી કરી, આપે આપ સમન્તવે હરિ.’

એવા ‘હરિજન સ્વે હરિ’ છે, માનવી નથી. માટે જ અખો ‘ગુરુ ગોવિંદ ગોવિંદ ગુરુ’ ‘ગુરુ કેવલ્ય કેવલ્ય તે ગુરુ’ ‘નર-આકારે ગોવિંદ’ એ રીતે ગુરુને ઓળખાવે છે.

હરિને ભજવા માટે તો આવા ‘સદ્ગુરુનું સરણ મહેલું ખરે! અને
‘મધુ પામવા મારગ એક, સદ્ગુરુ સરણે જ્ઞાન વિવેક.’
‘સદ્ગુરુ જે ઉઘાડે બાર, તો અખા હરિ દીસે સંસાર!’
ગુરુ-ગુરુનો તક્ષણ દર્શાવતાં અખો કહે છે:

‘માપય રામ કહે તે ગુરુ, બીજ ગુરુ તે સાચા વરુ;
ધન હરે ધોખો નવ હરે, સંબંધ સંસારી સાચો કરે,
અખા શું સમજ્યો ગુરુ કરી, સચસચર દીક્ષા નહિ હરિ?’
પણ સરવાળે તો...

‘સાચો અંતર્યામી ગોર, બીજે ગુરુ બાજગર મોર.’

અને તેથી ‘ગુરુ યા તારો તું જ’ એમ અખાને કહેવાનું છે.

સાચી વાત તો એ છે કે ‘જ્ઞાનીનાં મોઢે ટોળાંટોળ.’ એ તો ‘બહુમાં નીપજે કે એક જન.’ બોધી તો બધાય મનને રમડયાં કરે છે. પણ ‘જ્ઞાન વિના બક્ષિ નવ થાય’ ‘તે માટે જ્ઞાની ગુરુ કરે, હરિ દેખાડે સખરો ભર્યો.’

‘જેને અહંતા નથી લગાર, તેને નવ લેખે સંસાર.

‘જગન્નિયંતા હોય જો જન, તો ય પરાલવ નહિ તે તન;
કર્તા થકા અકર્તા તેહ, જેને અહંલાવ નહિ દેહ.

... ... તત્ત્વદર્શીને નથી શરીર.’ (૨૧-૨૩)

ગાડા નીચે ચાલતું ફૂતરું, પોતે જ ગાડાનો સાર વહે છે એવો મિથ્યા અહંકાર સેવે, તેવું માનવાનું પણ છે; અને તેથી એ અહંકાર દૂર કરવાની પહેલી જરૂર. ગુરુને ચરણે જવામાં આ અહંકારમાંથી પ્રાથમિક મુક્તિ મળે છે અને ગુરુનાં ચરણો સતત સેવતાં એ અહંકાર સરવાળે દૂર થઈ મુમુક્ષુ હરિને પામે છે.

સરખાવો:—

‘આપના અહંકારમાંથી, અગ્નિપથે કુતો આપ;
પ્રાણુત્રય કરી બાણુતો, કબ્જતો પુણ્ય ને પાપ.

સમાગમે સિદ્ધ ગુરુ મળ્યા, અને ટાળ્યા ત્રિવિધ તાપ;
હવે સદેજને સુખે રમે, નહિ થાપ ને ઉથાપ.’ (૫૬ પ; ૩-૪)

‘હરિ હરિજન અલગા કરી રમે ગણે,
જેણે સંત સેવ્યા તેણે સ્વામી સેવ્યા;
નિર્ગુણ બ્રહ્મ સગુણ સંત બાણુવા,
નયમ વૃન્નિયા તેજવંત હોય દીવા.

અગ્નિયા દીપ તે થાયે બહુ આદર કર્યે,
પણ દીપથી દીપ તે થાયે સેહેલો;
ત્યમ ગાનની મૂર્ત્ય તે બણો ગોવિંદની,
તેણે સગવાન એટ જ વેહેલો’.

(અખેગીતા, પદ ૮, ૧-૨)

ચાર સ્થળને જુદી રીતે પણ સમજાવવામાં આવે છે:—

- (૧) ડૅ. ડ. ધ્રુવ “જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્દસિજજ, એ ચતુર્ધા સૃષ્ટિ” એવો અર્થ કરે છે. (એમનું ટિપ્પણ, પા. ૧૯)
- (૨) રવિશંકર જોષી “સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ અને મહાકારણ” એ ચાર પ્રકારના દેહનો અર્થ ઘટાવે છે. સમજાવે છે: “બ્રહ્મથી હું બિન્ન છું કે અમે છીએ એવી ભેદબુદ્ધિ...જાગવાથી અનેક બ્રહ્મડો, જીવ વગેરે આપણને લાસે છે: એટલે અહંકાર ચારે સ્થળમાં વ્યાપ્ત છે એમ કવિ કહે છે.” (એમનું ટિપ્પણ, પા. ૨૨)
- (૩) રામપ્રસાદ બક્ષી “માણસકોપનિપદોક્ત જાગરિત સ્થાન, સ્વપ્નસ્થાન, સુષુપ્તિસ્થાન, અને તુરીયસ્થાન અહીં લઈ શકાય?” એવો પ્રશ્ન એમના તા. ૯-૭-૬૫ના અમારા પરના પત્રમાં કરે છે.
- (૪) બ્રહ્મોપનિષદ પ્રમાણે તે નાલિ, હૃદય, કંઠ અને મસ્તક-બ્રહ્મરંધ્ર. (અથ અસ્ય પુરુષસ્ય ચત્વરિ સ્થાનાનિ ભવન્તિ! નાભિઃ હૃદયં કળ્ઠં મુર્ધા ચ! તત્ર ચતુષ્પાદં બ્રહ્મ યિમાતિ! જાગરિતે બ્રહ્મા, સ્વપ્ન યિષ્ણુઃ, સુષુપ્તૌ રુદ્રઃ તુરીયં અજ્ઞરમ્!)

મોટા ભાગની હસ્તપ્રતો ‘ચારુ સ્થલ’ પાઠ આપે છે તે જોતાં, અને જ. ૧૦ ની ચોથી લીટીમાં પણ ‘ચાર સ્ત્રી’નો અર્થ ‘ચારુ સ્ત્રી’ લેવો પડે છે તે જોતાં, અહીં ‘ચાર’નો અર્થ ‘ચારુ’ કર્યો છે.

છરપો પ. સંતસમાગમ અને ગુરુપદેશ ઉપર અખો ધણો ભાર મૂકે છે.

‘સંતસમાગમ સંશય લાગે, છવપણું ટળી જાય;
મહાસુખ નિર્મળ નિજરૂપ પ્રગટે, હરિ હસ્તામલ થાય.’

(૫૬ ૫૧; ૨)

‘સંકલ્પ મનના શમે, મનોરથ નવ દમે,
એક હરિ મુખ ગમે, ખીજાં કર્મ હેઠાં;
લિંગવાસના ગળે, દૈત હરિશું ટળે,
સદા સચ્ચિદાનંદ મળે ધેર બેઠાં.

પ્રગટે મોટી દશા, વિષવ ન ગમે કશા...’ (૫૬ ૫૪; ૨-૩)

મનસા...વિચરવું—અધ્યાત્મમાર્ગે પગે ચાલીને જવાપણું નથી. મનની એકાગ્રતાથી હરિનું ખ્યાન ધરી, વાણીથી હરિની જ સ્તુતિ કરી, કાયાથી થતાં કર્મો કેવળ ધ્રુવરાપણુ શુદ્ધિથી કરી, અધ્યાત્મમાર્ગે આગળ વધી શકાય છે. પંચ પર અનુભવ ધરવુંમાં પંચ તે પંચ મહાશૂન.

સરખાવો:—

‘તેજ પવન પૃથ્વી અને આકાશ ને અંશુ:
પાંચેને સમાવતાં, શેષ રહે તે શંભુ.’ (૫૬ ૪૨; ૧)

‘પરબ્રહ્મ પ્રપંચ સમ રહે, પંચ વિશેષણ શ્રુતિ કહે:
ત્રય વિશેષણ વસ્તુ તથાં, અને એ તે પ્રપંચનાં ભણ્યાં.

અસ્તિ કેદેનાં સદા સ્થિત જેહ, આદિઅંતનું કારણ તેહ;
જગત જે વડે ઝળકી રહ્યું, બીજું વિશેષણ ત્યાં કહ્યું.

સર્વે પ્રિય લાગે જે માટ, દુઃખ ટાળી મુખ ધાલે ધાટ;
પરબ્રહ્મનાં વિશેષ સુ ત્રણ, જે પ્રપંચનાં મુણ્ડને કષ્ટ.

ભિપન્ને તેનું રૂપ બંધાય, રૂપ થયું તેનું નામ ધરાય;
ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લય તે થાય; નામ-રૂપ આવે ને જાય.

એ રૂંચ વડે કહિયે સંસાર, જે સમજે તે પામે પાર;
પહેલાં ત્રણ તે તું નિજ આપ, અને જે કલાં તેનો ટાળે થાપ.

પંચભૂતનાં જળયે અંગ, ભૂતોનાં સ્પૃશ્ય સૂક્ષ્મ લિંગ;
મહાનુભાવ એમ સમજી રહ્યા, તે પ્રપંચપારંગત થયા.'

(ગુ. શિ. સં. ૧: ૧૯-૨૪)

‘પ્રપંચપારે રહે જે રામ, સદા સર્વદા ન્યાડું ધામ.’ (છપ્પો ૨૯૩)

લિંગચતુષ્ટય—મહાકારણ, કારણ, સૂક્ષ્મ અને સ્પૃશ્ય એ ચાર પ્રકારના દેહ. જુઓ છપ્પા ૩ ના ટિપ્પણમાં શ્ર. શિ. સં. ખંડ ૩/૪૪-૪૬ નું અવતરણ. વળી જુઓ:—

‘પહેલો કલ્પો જે કેવળદેહ, તે સ્વતંત્ર નિઃસદેહ;
પરમ ચેતનની શી કહું વૃક્તિ, ઈશ્વરદેહ જેની સહજશક્તિ.
ઈશ્વરદેહ તે ચેતન અંગ, તેની જાયા વાસનાલિંગ;
વાસનાથી તે ભૌતિક પિંડ, જે નાનાવિધ દીસે ખંડ.

પંદર તત્ત્વની ભૌતિક કાય, નવ તત્ત્વે વાસનાલિંગ થાય;
ચૈતન્યમાત્ર તે ઈશ્વરવપુ, પદ્મવિંશક મહાવિધ્નુ જપું.

મહાકારણ પરમ ચૈતન્યદેહ, વાણીમાંહી ન આવે તેહ;
પરાતપર પરબ્રહ્મ અગાધ, કેમ હોય મનજુદ્ધિ સાધ્ય.’

(ગુ. શિ. સં. ખં. ૩/૪૯-૫૨)

લૌકિક પિંડ-સ્થુલ દેહ-પાંચ મહાજૂતો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો એ પંદર તત્ત્વોનો બનેલ છે. વાસનાલિંગ-સૂક્ષ્મ દેહ-પાંચ તન્માત્રાઓ અને મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર એ ચાર અંતઃકરણો એમ નવ તત્ત્વોથી બનેલ છે. વાસનાલિંગની ઉપર કારણદેહ-‘ઈશ્વરવપુ’-છે અને તે એક ચૈતન્યમાત્ર છે, એની ઉપર મહાકારણ દેહ-પરમ ચૈતન્યદેહ છે તે શુદ્ધ દૈવત્વરૂપ છે અને તે મન, બુદ્ધિ અને વાણીથી પર છે. નારાયણ-મહાવિષ્ણુનો વાસ તે છે. આ પશુ એક જ બ્રહ્મ છે. હવેનીસ તત્ત્વોની ગોઠવણ આ રીતે થઈ છે. વ્યાપ્તિ ઇતિ વિષ્ણુઃ-ને સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે, સચરાચરમાં સત્તર ભયો છે અને છતાં સર્વથી પર છે તે મહાવિષ્ણુ.

‘સચરાચર બ્રહ્માંડમાં એક બ્રહ્મતત્ત્વ વિલસી રત્યું છે. પદાર્થો પેદા થાય છે અને નાશ પામે છે, પણ ચૈતન્ય બ્રહ્મ એવું ને એવું જ છે. જીવ જ આ બધા પદાર્થોમાં પોતાનું ‘હં પદ્મ’ પરીવી ઉપાધિ વહેરે છે.’ ‘શુદ્ધ બ્રહ્મચૈતન્ય અવ્યાકૃત-વિકાર નહિ પામેલો-માયાને વાકૃત કરવા મથે છે. આમ કરનાર ચૈતનનું નામ ઇશ્વર. જે આ ઇશ્વરના પદને પશુ ભેદીને આમળ જલ છે. તેને દાગ તથા માયા ન્યાયી સકલાં નથી.’ ‘જ્ઞાન અને ક્રિયાનાં સ્તુરજો, દેહમાં આ જે ચલણવલણ દેખાય છે તે, તત્ત્વ એટલે ચૈતન્ય વસ્તુને લીધે જ છે. આથી જ બધી વસ્તુરૂપ બ્રહ્મનો વિલાસ ચાલી રહ્યો છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. પૃથ્વી વગેરે તત્ત્વો સાચા પદાર્થ નથી.’ ‘બ્રહ્મ વસ્તુ જ પૃથ્વી વગેરે રૂપમાં પોતે વિકાર પામ્યા વિના જાણે છે. અવિદ્યાથી દણ્ડાયેલી બુદ્ધિને પરિજ્ઞામે જ બ્રહ્મ ચૈતન્યને સ્થાને પૃથ્વી વગેરે માનવામાં આવે છે. આરમ્ભદિ મગવાધી આ બધો ચૈતન્યનો જ વિલાસ છે એમ સમજવું છે. અવિદ્યાવળી અવગી દષ્ટિથી પદ્ય જૂતો જન્માવ છે, પજ

વિદ્યાવાળી સવળી દષ્ટિથી બ્રહ્મવસ્તુનો અદ્ભુત અનુભવ થાય છે.
(અખ્યાની વાણી.)

ચિદ્દ્યોતિ-ચૈતન્યરૂપ કારણ પરમાત્મા.

છાંપો ૬. તોય-પાણી. અવની-પૃથ્વી, બ્રહ્માંડ. વાયે-વાયુ, પવન. નિગમ-વેદ. ત્રિગુણ-ત્રણ ગુણો, સત્ત્વ-રજસ-તમસ. અંબર-આકાશ.

પરમાત્મા વર્ણનથી પર છે એ દર્શાવતાં અખો કહે છે:—

‘જે પ્રભુ વાણીએ કહ્યો ન જાય જી,
અગમ અગોચર જોડેને વેદ ગાય જી.”
‘જે જોડેવો તે જોડેવાય નહિ, શબ્દાતીત સદાય.”

(અ. ગી. ક. ૧૮/૧, ૯)

“તે વારિ વાયુ વસુધા નહિ, નહિ અનલ ને આકાશ;
સર્વમાંહે ને સર્વવર્જિત, નહિ ઉત્પત્ત સ્થિત નાશ.”

(અ. ગી. ક. ૧૭/૬)

આકાશ-આધેરું—સરખાવો :—

“મૂળ સ્વરૂપ કહ્યું નવ જાણ, એક સ્વરૂપ તે કેમ કહેવાય ?
પ્રભુ આકાશથી ઊંચા ધણા, ઊંડાપણાની નહિ કાંઈ મણા;
દશે દિશામાં વ્યાપક અનૂપ, એ હોદ્દે ચાય કેમ અકળ સ્વરૂપ ?”

(છ. ૭૧૬)

“આકાશ આધેરા રામ, કોઈ એક વિરલો જઈ શકે;
ખીજા સર્વ દિયે નામ. સૂધું મન સમજે નહિ.”

(સોરઠો-૩૨)

“અતિશે આધો એ જ, આકાશાતીત એ અખા;
સાવ સ્વતંત્ર તે જ, મનોવાચા અગોચર.” (સોરડો-૨૧૦)

નિગમ નેતિ ગાયે—સરખાવો :—

“વાણીમાંહે જોહ ન આવે, તે તણી સર્વ વાણુ;
નેતિ નેતિ દરતાં જે રહે, તેની જાણે સર્વે જાણુ.”
(અ. ગી. ક. ૧૮-૭)

“નેતિ નેતિનો એહ જ અર્થ, જીપજ્યું ગણ્યું તે જાણ્યું બ્યર્થ.
શેષ લીધેને કશું નેતિનેત, હાથ ખંખેયાં એણે હેત.”
(જ. ૫૦૭)

ગતિ અવગતિ—સરખાવો :—

“પ્રપંચ પ્રીછી જોયો ખરો, નહિ જીપજ ને નહિ તાં વરો.
જ્યાંશું જીપજ્યું ત્યાં નવ ધટે, અને શઢ નવજો જ્યાં જઈ આવડે.
જાતું મરતું દીસે ખરું, અને અખા લયાનું લયું.”
(જ. ૨૫૪)

‘નહિ જીપજ ને નહિ તાં વરો, કાં આકાશને મેલું કંગા
(જ. ૨૮૨)

અંજારવત તે ઈશ—સરખાવો :—

“સ્વર્ગવૈકુંઠ તે મનનાં કિંકર સદા,
તે મન તણી સુરત્ય પણ ત્યાં ન આલે;
વસ્તુ અલિંગ આકાશવત્ત નિર્મળ,
જાણ અંતર સજંગસત્ત માલે.” (૫૬ ૭૫)

“દેત વિના દારણ નિધનણું, તે કહું દષ્ટાતિ કરી;
આકાશ વિષે વ્યમ અમ નાના, યાચે જાણે પાછા કરી.

નીલ પીત ને શ્યામ ઉજ્જવલ, રક્ત લાત અનંત;
વિચિત્ર લાતે વિલસ્યાં, ત્યાંહાં તે આવે અંત.

પણ વ્યોમ ત્યમનું ત્યમ થાતે, જાતે ત્યમનું ત્યમ;
વારક-પ્રેરક નહિ અગ્રને, વસ્તુ જાણવી એમ.”

(અ. ગી. ક. ૨૧, ૩-૫)

અંબરવત...સહયુક્ત હૃદયે—જે આકાશથી આધેરું છે તે નિર્ગુણ બ્રહ્મ. સોપાધિક સગુણ બ્રહ્મ તે ઈશ્વર. તે અંબરવત્ સર્વવ્યાપી, અખંડ, નિર્ગાંધ, અનંતશક્તિ છે. સહયુક્ત ઈશ્વરતુલ્ય હોઈ એમની દ્વારા ઈશ્વરને જાણખી લે.

છાંદોઃ ૭. દિશ-વિદિશ-ચાર દિશાઓ અને ચાર ખૂણા.
જાતિ-ત્રી કે પુરુષ. વર્ણ-બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર.

સરખાવો:—

“વર્ણધર્મં તુ રહે જૂજગે, જોણે સર્વ પડે તાં વગે,
જાત વિચારે તો આતમા, અને આશ્રમ તો તારો તુજમાં,
તેં જાણ્યો છે તે નોહો ધર્મ, અખા કુસકા કૃટયે શ્રમ.”

(૭. ૨૭૫)

દશ પદ અષ્ટ ને એક— $10+8+8+1=27$. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય ને પાંચ કર્મેન્દ્રિય મળી દસ; પંચ મહાભૂત અને મન મળી છ; પાંચ તત્ત્વાત્મા, અહંકાર, મહત્ અને પ્રકૃતિ મળી આઠ, અને એક પુરુષ. આ ૨૫ તત્ત્વોથી પ્રાપંચિક જગત ખન્યું છે પણ બ્રહ્મ તેનાથી પર છે.

જાનુ લવન મધ્ય વાસ...સરખાવો:—

સર્વ સુખની સીમા છે જ્ઞાન,

જ્યમ સકળ તેજનું આલય જ્ઞાન.

“રધિરથ બેઠો જો નર ફરે,
તને તિમિર તે કથમ આવરે?” (જ. ૩૮૦)

“જ્યમ, ભાસ્કર ભાસ્થો તોય-ભાડે,
પણ ત્યાંહાનો ત્યાંહાં જોતે ફરી.

તે વારિ માંહેથો વાસુ થોગે ડાલતો દોસે ધણું;
પણ તરણિ ત્યમનો ત્યમ પ્રાપ્તે, એમ અથલ મંડલ આપણું.
તે તપ્ત જલમાં નોદે તાતો, શીતલતા ન પામે શીતથી;
રક્ત જલમાં નોદે રાતો, પીજા ન હોયે પીતથી.

અશુચિ જલમાં ભાસ્થા માટે, અશુદ્ધતા પામે નહીં;
વારિ-વિપધર માંહે દોઢે, અંતરમાં આમે નહીં.

સુરસરી કેરા નીર માંહે, પવિત્ર નોદે દિનમણિ;
સુધારસમાં ભાસ્થા માટે, અમર ના હોયે અઢધંબી.

પાનમાંહે હેડો દોડો, પણ પાતાલમાંહે નથી પડયો;
અણસિંગી પદ એમ જાણો, વિન્નક-કારણ પરવડયો.”

(અ. ગી. ક. ૨૮, ૨-૭)

આપ અંજુ-ઈંદુ વિધ્ય—સરખાવો:—

“એક મહાન વિચાર વિચાર્યો અખે,
જો ગગનચંદ નાવે જળ વિખે.

પીચિ લોહ તરંગ છુદ્ધુદ-વારિ વિકાર ઈંદુને નહિ કદા.
એમ પરમાત્મા જાણે જો પિંડ, તે મહામાદંત તારક જૂમંડ.”
(જ. ૧૬૨)

‘જીવપણે રૂં થઈ રહો, તો જેમ ઉદકમાંનો ઈંદુ;
તે સહેર આવે ને લડયડે, જેમ મગા રથ’ છે નિંબ.

તે વારિથી વગતો થયો, જ્યારે આપ મળ્યું આકાશ;
ત્યારે સદા સદોદિત સ્વે થયો, જ્યારે નીર પામ્યું નાશ.”
(પદ ૨૫)

સૂર્ય ને ચંદ્રનાં આ બન્ને ઉદાહરણો લક્ષ્મી રાખ્યા જેવાં છે. એ બન્ને ‘લવન’ એટલે આકાશમાં છે અને ત્યાં પ્રકાશે છે. પૃથ્વી ઉપર પ્રતિબિંબિત થઈને એ જાતજાતના આભાસો જન્માવે છે. એ આભાસો હાલતા-ડોલતા દેખાય કે જે પાત્રમાં પ્રતિબિંબિત થતા હોય તેના ગુણુવગુણુ ક્યારેક દેખાડે છતાં એથી સૂર્યચંદ્રની નિર્મળતાને લેશ માત્ર બાધ આવતો નથી. પાત્રનો નાશ થતાં આભાસો શમી જાય છે. પણ એ આભાસોની ઉત્પત્તિ ને લય કે શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ સૂર્યચંદ્રને બાધક નથી. એ તો સ્વસ્થાને એવા એકધારા પ્રકાશે છે. પરબ્રહ્મ પણ આ જ રીતે નિર્બાધપણે પ્રકાશે છે, પરબ્રહ્મની જ માયાશક્તિથી ભાસમાન જગત્ અને તેની જંજાળમાં અટવાતા અસંખ્ય આભાસો જીવો પેદા થતા અને કાલગ્રસ્ત થતા જણાય છે. સૃષ્ટિમાં ગમે તે હલચલ મચતી જણાય કે જીવોને સુખદુઃખનાં કે બીજાં અનેક દ્વંદ્વો પીડે પણ તેથી બ્રહ્મની એકતા, અખંડતા કે સમ્યદાનંદ સ્વરૂપને લેશ માત્ર બાધ આવે, તેમ નથી. એ તો જેવું ને તેવું જ રહે છે.

સહજ વિનોદ શ્રી હરિ તણો—આ સૃષ્ટિ એ પરમાત્માની લીલા માત્ર છે. એનું સાચું અસ્તિત્વ નથી, હરિ જ સર્વત્ર છે (=વરતે સકલ); એ જ સાચી સમજ છે.

છટ્વેા ૮. નિરાકાર બ્રહ્મ જ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે અને એનામાં અને એની શક્તિથી જ વિશ્વ પેદા થતું ને લય પામતું જણાય છે. એ વિશ્વનું નિયમન કરનાર પણ એ જ છે, એમ જુદાં જુદાં દષ્ટાન્તો દ્વારા અખો સમજાવે છે.

મહાપદ-અહપદ. મર્મ-રહસ્ય. જગતમાં તો ચેતન પ્રાણીએ। હાડમાંસના દેહ ધારણ કરતાં દેખાય છે. અહ તો આવા મર્મ-માંસના દેહ વગર જ, આકાર વગર જ, ચિન્મય-ચેતન્યસ્વરૂપ હોય છે.

અવલોકે...અરીસે—જગતમાં લોકો અરીસામાં સમાધા વગર તેમાં ચોતાનું પ્રતિબિંબ વારંવાર જુએ છે. દેહ વગરના ચેતન્યનું આ દૃષ્ટાન્ત છે.

સરખાવો:—

દીપકનો...નિષંતા*—એક જ દીવામાંથી અનંત દીવા પ્રકટે તેવી રીતે વસ્તુમાંથી વિશ્વની ઉત્પત્તિ છે. વિશ્વનો નિયામક કોઈ ખીન્ને નથી.

અખા આપ...કર્ણ—ચાહે લોકમાં, સમસ્ત બ્રહ્માંડમાં, કેવળ પ્રભુ જ વિસ્તર્યો છે ને વિલસે છે. સમસ્ત સૃષ્ટિ, દેખાતું જગત, એનામાં જ છે, એનાથી બિન્ન નથી એ રહસ્ય જાણી લઈને મેં અહીં ‘રજૂ કરું’ છે એમ અખો કહે છે. જગતભેદ—જગત બ્રહ્માંડ છે, અહમય છે એ રહસ્ય.

છરેપો દ. અવની-પૃથ્વી, બ્રહ્માંડ. વ્યર્થ રમે અક્ષર ખેલા—અવનીનું અર્થરહસ્ય અખો સમજાવે છે. પરમ આત્મા વિશુ એક અને અવિનાશી-અક્ષર છે. એનું ‘સાચું’ સ્વરૂપ સમજાવ,

* પ્રે. જોશી સહ છે. “જે કાચ વચ્ચે હોવા મુજી જન્મે જાતું દિવિ ફૂજાએ તો દીપકની અનંત પરંપરા બાણે છે. દીપક એક દોવા છતાં અનંત દીપકનો મિશ્ર બાળ થાય છે એમ એક જલ સત્ય વસ્તુ છે જેનું પાશ જમનું તો તેના આભાસની પરંપરા છે.”—મૂળ જલ ચેતન્ય જ, મનદેવોં જાણતાં ખીન્ન ચેતન્યનું કારણ છે ને તે જીવું નિયામક છે, એવો અર્થ અખોને દર્શિત છે એ સમજાય એવું છે.અં.

રખેને આપણે એને જોઈ બેસીએ, એટલા ખાતર અખે અહીં સ્પષ્ટતા કરે છે. અનેકમાં એકનો જ વ્યાપ છે; વસ્તુતઃ જે અનેક દીસે છે તે એકમાં જ છે, એકરૂપ જ છે, એકનો જ વિસ્તાર છે.

સાત જૂ ભુવન જેવા મોટા પદાર્થોની સામે વસન-વસ્ત્ર વગેરે ખારીક પદાર્થો કલ્પવા પડે. પ્રો. જોશી “સાત વાસ્નાદિક” પાઠ લે છે અને શરીરના સપ્ત ધાતુનો-રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા ને શુક્ર-નો અર્થ ઘટાવે છે. અતિસૂક્ષ્મ આણુપે-અણુ કરતાં પણ વધારે સૂક્ષ્મ.

છપ્પો ૧૦, અહીં આપેલ દષ્ટાન્ત માટે સરખાવો :—

“જ્યમ નિદ્રાવાનને સ્વપ્ન હોયે, તે ભોગ નાના ભોગવે;
અણુછતા આણી કરે જિભા, (તેહ) ગેહેન માયા ભોગવે.

જગ્યો તો થઈ ચેતના, નિદ્રા સાથે સર્વ પળ્યું;
ત્યમ તુરીયા વડે તિમિર ત્રાસ્થું, ચિત્ત ચમક્યું, હું તે ટળ્યું.”
(અ. ગી. ક. ૧૨ ૬-૧૦)

“આપને દીસે પ્રતિબિંબ તે આપનું, રૂપ આ સર્વ ભાસે તે તારું;
આપે આભાસ અનંતરૂપે થયો, મોહવશ કહી રહ્યો તારું મારું...
જગત સ્વપ્ન ઉપાધિ બહુ વિસ્તરી, દષ્ટ પદારથ જે રે દીસે;
સુષુપ્તિ તુરીયાથી વસ્તુ આધી રહે,

તો શાને મરો છો જઈ તેને હીસે?” (પદ ૭૪)

શાંત-શાંતિ. વાગે-દૂર થઈ જાય. રાગે-શોભે. ચાર-ચારુ, સુંદર (૨) અનુચર, પરિચારક. વિધે-પ્રકારે.

સ્વપ્નસદૃષ્ટિમાં વાંઠાને પણ અપુત્રાદિક, સુંદર ઘરખાર, હાથી-ઘોડાનું મુખ વગેરે સાંપડતું જણાય છે. સ્વપ્ન સેવતા એક જ જીવ

ત્યમ જગત જગદીશ માંહે, ઉત્પત્ય સ્થિત્ય લય દીસે ખરી;
પણુ ઝોધું અદકું કાંઈ ન યાયે, સાગર દષ્ટાંતે કરી."

(અ. ગી. કડવું ૩૭, ૧-૪)

છપો ૧૨. 'હું નદી છું,' એમ દહેલી ને ગર્વભેર ગાજતી નદી સાગરથી લિન્ન જેમ પોતાનો મહિમા પ્રગટ કરવા મથે છે તેવું દુન્યવી જીવનું પણ છે. અહંતાને વશ થઈ જીવ પણ પોતાનો અલગ મહિમા ગાતો ફરે છે. પણ એવો અહંતામૂલક જીવલાવ પ્રાપ્ત થતાં જ કાળ અને માયાનાં બંધનો ઊભાં થાય છે. પિતૃઓનું ઋણ, ધરખારની પંચાત, દેવસેવા, પત્ની-પુત્ર-મા-બાપ-ધન અંગેની મમતા, જાત જાતની આચાર-અભિલાષા, એ સૌમાંથી મરતાં સુધી જીવ છૂટી શકતો નથી.

સરખાવો:—

"એમ એ માયા વેશ નાના ધરે, કર્મધર્મના સખદ બહુ ઊચરે,
જીવ કેરા મનને અતિથલું આવરે, તેણે પુરંજન બહુ ફેરા ફરે,...

કામ ધામ ને ધન દારા, માતપિતા સુત બંધવા;

વર્ણ વેષ ને રૂપ મુદ્રા, નમણુ ઠમણુ દેવ વંદવા,

આત્મ ચાતુરી ચૌદ વિદ્યા, અવિદ્યા સર્વ સાધના;

પંડિત જાણુ કવિ ગુણી દાતા, સર્વ માયા ફેરી આરાધના."

(અ. ગી. કડવું ૬, ૧, ૭-૮)

વડ જડ-મોટું બંધન. જડિયો-જડાયો, જઠકાયો. દારા-પત્ની. સર્પિસ-ધી. મંદધી-ઝોણી બુદ્ધિવાળો. વણુસે-વઢે, જગડી જાણ.

જન્મ સંપત્તિમે વણુસે દધિ-માયાના પાશમાં જઠકાયેણે જીવ પોતાના મૂળ રતરપને પામી શકતો નથી. લીમંચ દહીં વણુસે તો ધી રૂમ બને! એટલે કે જ્યાં સુધી જીવને અહંતા મમતા વગરેલ છે

ત્યાં સુધી એ પોતાના શુદ્ધ સાત્ત્વિક આત્મસ્વરૂપને કેમ પામી શકે ?

સરખાવો:—

“ ખરાબ થયો જીવ વ્યસને કરી,
કર્મ વહોર્યાં ને ખોયા હરિ.” (છ. ૩૮૪)

“ ભણું જાણું તો પાછો ભાજ, પથ ટળ્યે જ્યમ પ્રમટે આજ્ય,
દૂધ રહ્યે થાયે નહિ નવું, ધૂત સહિત પડે ડાટણું.
એમ અખા વિશ્વ કાચું રમે, જામણુ વિના કાં ધૂત નિગમે ?
(છ. ૧૬૮)

“ વેષ પહેર્યે વિટલતા વધી, જ્યમ વંઠણું દૂધ થયું નહિ દધિ.
કવિતા થયો ન કાઢણું કર્મ, અખા ન સમજ્યો મૂળગો મર્મ.”
(છ. ૨૬૬)

“ ઉપમા સહિત જે આત્મા કથે, તે મહી વિના જેમ પાણી મથે.
પાણી વિના જે મહી ડોળણું, તે ભાંગે ઘણું પથ્ય થાય ધોળણું.
જીગતી જાણ્યા વિના જે એકણું ધ્રાવ,
તો અખા એકલે નવનીત ન થાય.

તેમ આપ ટાળી જે જીગ આચરે, તો ગુણ વડે ગુણાતીતને વરે.
ગોરસ ને જળ બેળા મળે, મથે તો રૂપ મહી-જળણું ટળે;
મથનાં માખણુ થાય પ્રકાશ, અખા પછી રહી તે પરડી છાશ
નવનીત કમાયો જીગતે કરી,

જેમ દેહ-આત્માવડિયે ઝોળખ્યા હરિ.

તે વિવેકી સદ્ગુરુએ વલોવ્યું જરા, નવનીત નરાણું પામ્યો તદા;
અનુભવઅઝ્યે કીધું વૃષ, અખા ભાજ એ બ્રહ્મસ્વરૂપ.”

(છપા ૭૪૦-૨)

“ એ માયાનું જલ તાંડાં લગે, જાડાં આત્મા જાણ્યો નહીં.”

આમ અનેક જીવોને સર્જે છે. સ્વપ્નદશા પૂરી થઈને બધાં જાગૃતિ આવી કે એ અનેક જીવોનો તત્કાળ અંત આવે છે, એટલું જ નહીં પણ એ બધાનું અસ્તિત્વ જ સાચું નહોતું, આખી સ્વપ્ન-સૃષ્ટિ મિથ્યા જ હતી, એમ સમજાય છે. જેમ જાગૃતદશામાં સ્વપ્નની સૃષ્ટિ મિથ્યા લાસે છે, તેમ જાનદશામાં બાહ્ય જગત પણ મિથ્યા લાસે છે. માયાજાળ સમા બાહ્ય જગતનું મિથ્યાત્વ સમજતાં જાનીને જ્ઞાન અને પોતાની એકતાનો અનુભવ થાય છે.

છાંપા ૧૧. પ્રાપૈશિક જગતમાં વ્યવહારદષ્ટિએ લાસતા અનેક બેદોમાં જીવ જગત અને ઈશ્વરના બેદ સંપર્ચ વધુ મહત્વના છે. એ બેદો વાસ્તવિક નથી. કેવળ અજાનદશામાં એ બેદો લાસે છે, અને જાનદષ્ટિ મળી જતાં એ બેદો નિર્મૂળ થઈ જાય છે અને સર્વત્ર પરબ્રહ્મ જ વિસ્તરી રહ્યું છે એમ જણાય છે. ઈશ્વરના સ્વરૂપ સંબંધી વિચારણા કયા બાદ અખ્યાએ જગતનું રહસ્ય, એનું માયિક સ્વરૂપ, છાંપા ૮, ૯, ૧૦ માં વર્ણવ્યું. હવે જીવ સંબંધી વિચારણા અખો આરંભે છે.

વારિધિ-સમુદ્ર. વાર-વારિ, પાણી. દિશોદિશ-બધી દિશામાં. વનરાય-વનરાજિ, વનની વનસ્પતિ. અંધુ-પાણી. સરું-અંત. સરિતા—સમુદ્રને નહીં મળતી નાની નદી. સહી-નદકૂપી, ચોક્કસ. સરખાવો:—

“પૂરણુ જ્ઞાન પૂરી રહ્યો, એકલો બહુનામી;
સંતો રે સન્નિધાનંદ સ્વામી,
ગિરિ ગહ્વર વન વાટિકા, પુર રૂપે, પોતે,
સાગર સરિતા થીહરિ, લાગ્યો શ્રમ જ ભોતે.

દેવ દાનવ માનવ મુનિ, દશો દિશાએ રેખો;
અન્ય નથી કોઈ ઈશથી, એમ દૈત હવેખો.” (૫૬ ૩૮)

“ અનેક નદીએ જળ વહે, તેને જૂજવું મત જાણુ;
સાયર જાતાં સર્વ બેળી, તેનું નીર થયું નિરવાણુ.” (૫૬૩૩)

“ એમ સમજ્યે નર પામે પાર, જે મુજ પહેલો હતો કિરતાર.
મુજ જાતે રહે છે હરિ, વચે હું રહ્યો માથે કરી.” (૭. ૩૦)

આ હાપામાંનો વિચાર અન્યત્ર મળે છે.

“ આપે આપ તું રે, હુંજ ન મળું શેષ;
તું બોલે ચાલે સાંભળે, તેં માહરો લીધો વેષ.

હું પડછંદો તાહરો, તાહરે તે આસે આસ;
મન તું, તન તું, ત્રિકમા ! તુજ માંહે તે માહરો વાસ...

જેમ અંબુધિ માંહેથી અંબુને, લઈને વરસે છે વાય;
તેનાં નદીનાળાં નામ ધર્મા; પણ ભર્યાંમાં બેળા થાય.

જ્યારે હું થઈને તાહરું કાઢવા જાઉં છેક;
ત્યારે વિલય થાઉં વિચારતાં, તો કાણુ કહે બે એક ? ”
(૫૬૭)

“ વસ્તુનું વક્તવ્ય કીધું ન જાય જી,
જેહનો મહિમા મોટા પ્રાયજી.

જ્યમ અર્ણવનું નીર જમાય જી,
બાધો સાયર લમ રહ્યો જાય જી.

એ સાયર જ્યમનો ત્યમ સદા, ત્યમ મહાપદની મોટમ ધણી;
તીરે દહીં એક લવણુ જામ્યું, તો શી ઓછમ સાગર ભણી.

જમાતાં કાંઈ જન નોહે, અને નીર નથી ઓછું થતું;
સહજ ઐશ્વર્ય માંહે નીપજે, ન જથ્થાય જાતું આવતું,

ન્યમ ગૌરસર્માયું આન્ય કાદયું, તે જ તક યયું દહીં;
આત્મા જાણે એમ માયા વિચારે દીસે નહીં.

એ કર્મ-ગેહેન તે ત્યાંહાં લગે, જ્યાંહાં સદ્વિચાર નથી જીવને,
નયનીત વણસે ત્યાંહાં લગે, જ્યાંહાં ભેદ ન જાણે તૂપને.

તે તાણું માખણ ધૂત થયું, પછે વણસે નહીં કપમે;
ત્યમ આત્મા જાણે નહિ પ્રાલવ, અણુજાણે માયા દમે. ”
(અ. ગી. કડવું ૧૨; ૪-૭)

“જે યાચે તે જાય, વણ-થયું વણસે નહિ;
જેમ ઘાટ ગજ્યે ઘડાય, પણ સોનું તે સરખું સદા.”
(સોરઠો ૮૩)

છાપો ૧૩. ઉત્પાદ-ઉત્પાદ, પ્રકાશ, કિરણી-સૂર્ય. ઉદ્યોત-
પ્રકાશ. નિજ પર-પરમ ધામ બ્રહ્મ સાયુજ્ય-પરમાત્મામાં લગી
જવા પછું, એકરૂપતા, અભેદ વર વિજે-શ્રેષ્ઠ વિજય.

જગત પ્રપંચમાં રચ્યોપચ્યો રહેતો માધ્મજ્ઞ જીવ કેષાગ્રેક
એકાએક જાનતો પ્રકાશ મેળવે છે. અચાનક કોઈક બ્રહ્મજ્ઞાની શુદ્ધ
મળી જતાં, એના ઉપદેશથી એવો જીવ વીતરાગી બની જઈ
પરમાત્મામાં એકરૂપ બની જાય છે.

સરખાવો:—

અચાનક જ્ઞાન જીવજે એમ જાણું, કાંઈ દેશકાળનું નહિ પરમાણુ:
—ન્યમ અકસ્માત્ ફળી આંખથી, એકે રાતે ફૂલી ફળી.

(—ન્યમ અકસ્માત્ હોય પર્જન્ય, રત ક-રત નહિ મેધને મંન.)
વડ વણું દેશકાળ જ કશા ? અપ્પા જાનની મોટી દશા. ”

(જ. ૧૦૦)

“અણુસિંગી રવે આત્મા જ્યારે, આવીને દે હૃદલાળ;
તેની જ્યોત અળહળ પેખીએ, ત્યારે તિમિર નાસે તત્કાળ.”

(૫૬ ૨૫/૯)

“અણુછતો જિભો થયો તે, જનમ મરણવશ જીવ;
તે દારિદ્ર્ય દાખતો દુખજો, એની આઘ શૂન્ય સંદેવ.

તે અટક કરતો એકલો રે, લમતો તે લવમાં બૂર;
તેને અકસ્માત ઉઘોત હવો, જિગ્યો અનુભવસૂર.”

(૫૬ ૨૨, ૯)

“વાણું વાણું નર ત્યારે તું જાણજે, ત્રિગુણરૂપી તારી રાત્ર જાણે;
આત્મા અર્ક જિગે જ્યારે આપમાં, ત્યારે નિશાચર કામ થાયે...”

પ્રાતતું પારખું ત્યારે તું જાણજે, દૈત અગાનની ઊંધ જીડે;
સોઠું બ્રહ્મ હૃદયમાં પ્રગટે, મન ન લાગે કાંઈ રૂડે રૂડે.”

(૫૬ ૭૨, ૧, ૪)

“જેહને કૃપાનિધાન કૃપા કરે, તે સંતને સદ્ગુરુ મળે,
સદ્ગુરુ મળે તો પાર પામે, અને જીવ બ્રહ્મમાંહે ભળે.”

(અ. ગી. કડવું ૩૫, ૮)

છાપો ૧૪. સાન-સંગા, ઉપદેશ. જમસો-પાસે, પોતા ભેગો.
જતાં-જીજવાથી. કાસળ કમજો-કમજારૂપી કાસળ. આમે-આમય,
પગ. સિંગ લવ થાય-દેહબુદ્ધિનો નાશ થાય. આલોચે-વિચારે. અંખર
વિગે-અંખરવિધ્યે એવો પાઠ પથ સારો છે. આલ-ધામમાં.
પરહરી-તથજી.

માયાથી મુક્ત બનેલ ગાની શી રીતે બ્રહ્મમાં લીન થાય છે
તે અહીં જણાવ્યું છે.

“અત્તભાવ આપ્યા વિના, અતુલવ નહિ-વાધે;
અતુલવ ત્યાં હું-તું ટળે, એમ જ વસ્તુ લાધે.
વસ્તે વસ્તુ જ પામિયે, એ સાધન છે સાચું;
લહે લાખ્યા વિના જાણજો, એ સર્વ કાચું.”

શબ્દ મંડળમાં સ્વામીને જુઓને સખજો;
નાથ નીરખતાં નેત્રથી, જાણ દૈતનો કમજો.
દૈત સહિત અદૈતનો, અતુલવ નહિ આવે;
વસ્તુ વિચારી લેતાં, મન સહેજે સમાવે.”

(પદ ૪૦, ૨-૫)

“સાધુ પુરુષની સંગત સાર, મનવૃત્તિ હોય અલ્પાકાર...
જે કરે આપસરીખો તાત, અલ્પવેતાની મોટી વાત...”
(ગુ. શિ. સં. ખંદ ૩/૧૨, ૬૮)

આસોયે અંખર વિષે—કાટિ અલ્પાંક ઉદરમાં છતાં આકાશ
નિલેપ નિર્વિકાર છે એમ જોઈને જે એ રીતે અલ્પવસ્તુનો જ
વિચાર કરે તે અલ્પમાં જ લીન થઈ જાય છે, અને આમ
જગતની માયાની જાળજી દુરાવીને મૂળ ધામ અલ્પમય જ બને છે.

સરખાવો:-

“વસ્તુ વિચારે એટલો લાલ, જ્યમ નિર્વિકાર સદા રહે આલ.
કાટિ અલ્પાંક ઉદરમાં રમે, પણ આપ આપાસ નહીં ડા સમે.
અચર્યો! રસ એવો છે સદા, અખા દૈત નોલે આપદા.”
(જ. ૩૭૨)

છાપો ૧૫. રત્ન-અનુ, રત. લી-આકાશ. ડોહોલ-ડોહોળાપણું.
પદાલ્પ-ફર થાય. અસન-ખુલ્લે ખુલ્લો, જાહેર રીતે. ધંદ-ઉપાય,

ચિંતા. જવ -સંસાર. આગે-અગાઉ. વપુ-શરીર. ચતુર લિંગ-
લિંગચતુષ્ટય. લિંગ એટલે કર્મફલેશ અને જ્ઞાનના સંસ્કારો જેમાં
રહે છે તે દેહ. તેના ચાર પ્રકાર છે-કૈવલ્યદેહ, કારણદેહ, વાસના-
લિંગદેહ, અને સ્થૂળદેહ. ધ્યે-ધ્યેય, બ્રહ્મ.

જ્ઞાનદશા પ્રાપ્ત થતાં, દેહભાવનો નાશ થઈ, ધ્યેય અને ધ્યાતા
એકરૂપ જણાય છે તે વાત અખો અહીં સાદા દૃષ્ટાંત દ્વારા
સમજાવે છે. ચોમાસું પૂરું થતાં શરદઋતુમાં આકાશ નિરબ્ધ ને
સ્વચ્છ બને, મનને પ્રકૃત્સ્થિત કરનારી વાયુની મંદમંદ લહેરો
આવે, આકાશમાં ચંદ્ર ખુલ્લે ખુલ્લો પ્રકાશે, મનની ચિંતા દૂર
થાય. અજ્ઞાનદશાનો અંત આવતાં સંસારની જ્ઞાંતિ ટળે, આત્મ-
પ્રકાશ લાપે, દેહ નિર્મળ બને, ચાર પ્રકારના દેહનું તારતમ્ય
સમજાય અને સર્વત્ર ચૈતન્ય સ્વરૂપ પરમાત્મા દેખાય અને તેની
સાથેની અલિનતાનો અનુભવ થાય.

સરખાવો:—

“જ્યારે શરદકાળનો સશી ઊગે, ત્યારે નિર્મળ થાય નલવાસ;
ત્યમ વસ્તુવિચાર વિગતે કરે, તેને આતમતત્ત્વ અવાસ.”

(પદ ૨૨, ૧૦)

લિંગ ચતુષ્ટય—જુઓ ટિપ્પણ ૭પા ૩ અને ૫.

સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, કારણ અને મહાકારણ એ ચાર દેહમાં છેલ્લું
મહાકારણ તે કૈવલ્ય પદ. તેમાં બ્રહ્મચૈતન્ય સમરસલાવે રહેલું છે
અને સૂક્ષ્મ શુદ્ધિવાળા જ્ઞાનીઓ તેને સમજી લે છે.

૭પા ૧૬. જીવ-મુક્ત-જીવતાં જ મુક્તિ પામેલ. દૃષ્ટાંત
રાજા જનક વિદેહીનું આપી શકાય.

ગુરુગમે આલોચયતે—ગુરુચરણે બેસી, એના ઉપદેશ પ્રમાણે,
જ્ઞાનદષ્ટિએ વિચારતાં. એ કહે—‘એ કહે’ અને એકલે’ પાડો
પણ છે.

સરખાવો:—

“દીપક તે વહિ કેમ જુઓ, વસ્તુ એક ને નામ જૂજવે,
કિરણ સૂર્યને ઝાલે કેમ? તારું તન પણ જાણે તેમ.”
(ચિ. વિ. સં. ૧૪૧-૨)

“અરૂપી રૂપે બહુ થયો, સ્વસ્વરૂપે જ્યમનો ત્યમ રજો;
જ્યમ અગ્નિથી દીપક થાય, પછે દીવે દીવા માલ્યા જાય.

પણ કુતાશન ત્યમનો ત્યમ અખે,
એમ હાનિ-દહિ નહિ ચૈતન્ય વિખે.” (છ. ૫૫૬)

“હરિ હરિજન અજગા કરી રખે મલો,
સંત સેવ્યા તેણે સ્વામી મેળ્યા;
નિર્ગુણ બ્રહ્મ સચુણ સંત અણુવા,
જેમ વહિથી તેજ્યંત હોય દીવા.

અગ્નિથી દીપ તે થાયે બહુ આદર કર્યે,
દીપથી તે દીપ થાય સદેસો;

ગાનીની મૂર્તિ તે જાણો મોવિંદની,
તહાંથી ભગવાન એટ જ વહેસો.” (અ. ગી. ૫૬૮)

“જગતની જુકિત તે જીવ નવ લહી શકે,
જુકિત જાણે તે તો આપ કલાવે;
સૂરજકાન્ત સૂરજે કરી દેખીએ,
ત્યમ હરિ તણી દષ્ટિએ હરિ જ આવે.

જીવ છતે થોડે શિવ તે નવ મળે,
શિવ તણે પદ જીવ ના રે દીસે;
ધ્યેય ધ્યાતા તણો ખેલ તમે જાણજો,
માયાવિલાસ છે વસા રે વીસે.

નથી કહી દેહપ્રપંચનું કામ ત્યાં, નથી સેવક ને દાઈ સ્વામી;
અચિંત્યનો ખેલ એ તે શકે અનુભવી, અચિંત્ય ખેડો પામી.

હોય તે જીવ તો શિવ ના કહેવાય તે,
જીવશિવનું પરમાણુ કરતાં;
જોને આધારે ચોવીસે ચલવશે, જિગરે શેષ જો સર્વ ખરતાં.”
(૫૬ ૫૬)

જીવન્મુક્તો*—“હું નહિ શુશ્રુષ્ઠિદ્રવદેહવાન,
પ્રકૃતિ પુરુષનું નહિ મુજ માન,
મુજમાં સદુ, હું સર્વાતીત; હું છું ત્યાં નહિ દૈતાદૈત,
અખા એમ સમજી રહે જોડ, જીવન્મુક્ત યોગેશ્વર તેહ.”
(૭. ૪૨)

“જીવન્મુક્તા તે યોગેશ્વર, જો એમ વરતે દેહ વિશે;
જન્યમ નાગને અંગે જરા પાકી, તે અજગી ધર્મ રહી નખશિખે.
તે ચલાય હલાય કરે ખરી, પણ અગેથી એકતા ટળી;
ત્યમ જીવન્મુક્તને દેહ જાણો, જન્યમ જીવન્ગને કાંચળી.

* “જ્ઞાતા (જાણનાર), દ્રેય (જાણવાના વિષય) અને જ્ઞાન એ ત્રિપુટિથી રૂઢિત અને વાળીથી પર એણું જે ‘તત્ત્વમસિંતુ’ પદ છે, તે જીવન્મુક્તનું મૂળનું ધામ છે. તેમાં મોક્ષ નથી, બંધન નથી, તેમાં આત્માનુભવનું વિશુદ્ધ વિજ્ઞાન છે. આજો અનુભવી પુરૂષ ‘અહં અહમિમ’-‘હું અહમ છું’ એમ બોલ્યા વિના મૌનપાત્રે તેનો અનુભવ કરે છે.”-અખાની વાળી, જ્ઞાથી આજ્ઞિ; પ. ૪૮૧.

ઊપની'તી તે સેહેજ માટે, અનાયાસે અંગથી;
 જ્યારે વરમીને યયો વેગજો, ત્યારે લિજ હીડી ભુજંગથી
 એમ જીવન્મુક્તને તમો જાણુજો દેહસંગ;
 છેની છે ને નથી સરખી, જ્યમ દૃષ્ટાંત દૃષ્ટંગ.”

(અ. ગી. કડવું ૧૩)

ગુરુગમ—ગુરુએ આપેલ સમજ-દષ્ટિ.

સરખાવો:—

“ પૂંદ દેઈને શું કરો? ચિયુ પાસે જાગો;
 પડદો છે આડો કર્મનો, ગુરુગમસે ટાલો.” (પદ ૮૭, ૩)

“ અણુછતી મધ્ય માયા રહી મા'જે, મિથ્યા જીવને ધાંધર ઘાટે,
 પ્રકૃતિ જેવી પુરુષ પણ તેવો, મૃગજલ વધ્યાપુત્રજ જેવો,
 વસ્તુ વિચારે' મિથ્યા સર્વે, સદ્દ લામ્યા મોહજળને તરવે,
 કહે અખો રામ જ્યમનો ત્યમ છે,

પૂરા ગુરુ વિના સદ્દને અગમ છે.” (પદ ૧૦૦, ૪-૭)

છપ્પો ૧૭. જ્યાં એક બ્રહ્મ જ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે, એનાથી
 જુદું બીજું કશું છે જ નહિ, ત્યાં સંસારમાં જણાતા બેદ સાચા
 કેમ હોઈ શકે? બેદમાત્ર માયામૂલક છે.

કાયા-કાયા, શરીર-લેહેલા-મેળલવા. નેડા-પાસે. શાયો-શામાંથી,

સરખાવો:—

“ કાયા મન કોણ કહે તેહેને, જ્યાંઈ કહજીહાર કહેવું નથી;
 અથ ઊર્ધ્વ તે તે શું શાયી, જ્યાંઈ કહજીહાર કહેવું નથી.

દૂર નિકટ તે શા થઈ, જો મધ્યે પદ્મરથ નહીં કરી;
 સદા નિરંતર છે જ સરખો વસ્તુવિચારે એ અશો.

પૂરણુ બ્રહ્મ-પૂરી રહ્યો છે, જગત નથી નિરધાર.....

એ પૂર્ણથી પૂરણતા ભાઈ, વેતા વિણુ વિચાય.”

(અ. ગી. કડવું ૩૮;૨-૪, ૧૦)

છંપો ૧૮. મર્ત-મૃત, મરેલો. વેળ-વેણ, જાણવાની વસ્તુ. બ્રહ્મદશામાં વેતા-વેણ, ચાતા-ચેયનાં બેદ રહેતા નથી. એ દશામાં શબ્દોચ્ચારને અવકાશ નથી. એમાં તો દેહધારી ચૈતન્ય અનંત ચૈતન્યને પામે છે. જગતમાં ભાસતા બેદો એ સાપેક્ષ દૃષ્ટિની જીપજ છે; વાસ્તવમાં બધું અલિપ્ત છે.

સરખાવો:—

“જગતભાવ નહીં જ્યાં લેશ, ત્યાં સત્યમિથ્યાનો શું ઉપદેશ?
કેનાં જન્મ કર્મ રૂપ નામ, સીમ કશી જ્યાં ન મળે ગામ?
અખા નહીં જ્યાં પ્રાપ્તે પિંડ, એ તો જ્યમનું ત્યમ અખંડ.”

દૈવત્યને કો કયમ કરી કવે, પોતે પોતાને શું સૂચવે?
દૈત વિના ન બેસે ઘાટ, અને એકલો તાં ન બોલે નાટ.”

(૭. ૩૪૬-૭)

છંપો ૧૯. લહેવું-મઢણુ કરવું. દિલને ધરવા-દિલમાં, અંતરમાં ધારણુ કરવા. સદરાવણું-આનંદ કરવો. ઉપાંતર-ખીન ઉપાય. સાહાવા-પકડવા, આધાર લેવા. આપ-અહંતા, દેહબુદ્ધિ. સહેજે સહેજ-પૂરેપૂરું, આપોઆપ. લેજે લિંગ લાગે થકે-લેખું કરવા જતાં, દહેવા કે વર્ણવવા જતાં, લિંગ-ચિહ્ન કે મર્યાદા-લાગી જાય.

જાડાં નહીં શબ્દોચ્ચાર—સરખાવો:—

“જીવ ભક્તિ કરે શા વડે, જો સામગ્રી ઢરિની નીમડે?
તેનું લાધી તેને સજે, પણ પોતાને મળે નહિ રજે.”

જાણ્યું આપ સમર્થ હસ્ત, તેહ નીમડી તેની વસ્ત;
અખો જે જે કરવા ગયો, એ તો એમ અણખોલ્યો રહ્યો. ”
(છ. ૨૦૮)

“વા'ણું વારું સત તે નરને ખડું, ખીજને શર્વરી વહે સદાયે;
સરજ સરખો સદને માથે તપે,
પણ જમી જુએ અખા તે સદરાયે. ”
(૫૬૮૦, ૫)

“અખો શું કવિતાપણું કરે, જે વાત કશી જ ન પહોંચે સરે?
કે લેવું કે મૂકવું કહે, તે તો સર્વ આયેડું રહે.
એવું કવતાં આવે લાજ, કાંઈ સમજ્યા સરખો છે મહારાજ, ”
(છ. ૩૪૩)

છાંદો ૨૦. વારે-અટકાવે. તિમિર-અધકાર. પાત્ર-વાસણ.
તાસ-તેને. પખપખા-પક્ષાપક્ષી. ગાન વિનાની કર્મકર્મની પ્રવૃત્તિ
મિથ્યા છે એમ અખો વારંવાર કહે છે.

સરખાવો.—

“જવ તણી છે અવળી સજ, ધાયે ધૂરે કે પાટલ પૂજ.
ખાલકર્મ કરી ચૂંચાય, મતદર્શનના મળ બધોય,
અખા ધોવો છે અઠંતાકાટ, તે તાં ભીક્યાં કર્મકપાટ. ”
(છ. ૩૮૨)

“ત્યાં સગે ધા-ધૂપ પૂજ પખાલ, જ્યાંહાં ન લાધી હરિની લાજ. ”
(છ. ૩૫૫)

જ્યમ તિમિર...સરખાવો:—

“એહ અજાને દ્યો ઓળખી, તો ધ્યેય ધ્યાને આવે;
એમ અધારું હોયતાં, નવ તિમિર નસાવે. ” (૫૬૪૭, ૫)

મંદ બુદ્ધિવાળા અગ્રાનીઓ ધર્મ કર્મ પાછળ પડી મારું-
તારુંના અધડા કરે છે

‘મુક્તિ-બંધ પૂછે મતિમંદ શોધી જોતાં સ્વે ગોવિંદ,
પ્રાણપિંડમાં ફુંકે હરિ, જો જુએ અખા નરતે કરી;
બંધ મોક્ષ ન કરે ઉત્ત્યાર,

જ્યમ આકાશ-કુસુમનો નોહે હાર.” (છ. ૬૩૦)

“પુણ્ય-પાપ લખિયાં ઋષિજને, જેણે જેવું માન્યું મને.

બ્રાહ્મણ કહે : સત્ય કરવા યગ, પર્યવધ કીધે હોય પુન્ય.

જૈન કહે : એ હિંસા પાપ,

અખા ધર્મ પણ જૂજવા થાપ.” (છ. ૫૭૨)

“કા કહે મહામોટો શિવદેવ, કા કહે વિષ્ણુ મોટો અવશ્યમેવ,

કા કહે આઘ ભવાની સદા, શુદ્ધ કલ્કિના કરે વાયદા.

જૈન કર્મની સદા દે શીખ, યવન માને કલમે શરીખ.

અખા સહુ બાધે બાકરી,

પણ કા ન જુએ હરિને પાછો ફરી.” (છ. ૩૮૭)

છાપો ૨૧. ખીજી લીટી પ્રો. જોશી જુદી રીતે વાંચે છે
“દૈ વર્ણાશ્રમ અભિમાન, -વાન અસમંજસ લાને.” “કાઈ
બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય વગેરે ગાતિઓની ભિન્નતા જાણવાનાં
અભિમાનને જ મોક્ષનું સાધન માને છે. વાન=વર્ણાશ્રમ એટલે શું
તેનું અસમંજસ=ખોટું, અસમજવાળું જ્ઞાન=જ્ઞાન હોવાથી તેઓ
ખોટો માર્ગ દોરવાય છે, સૌ બ્રહ્મરૂપ જ છે ત્યાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયનાં
બેદ ન સંભવે, એ જ્ઞાન તેમને નથી.” (એમનું ટિપ્પણ પા. ‘૩૬)
અહીં સ્વીકારેલા પાઠની તરફેણમાં સરખાવો:—

“પ્રતિ ન મળે તે વસ્તુ અમૂલ, મળે જોડ તો ભાગે મૂલ,
કો ચરા કો દાતા દયા, કો તપસી સત્યવાદી યથા,
સહુને જોડ અધિક પણ મળે,

પણ અખા વસ્તુને સહુ કો તલે.” (છ. ૯૦)

લણયેગણ્યે હરિ નાવે હાથ, ફાન તપસ્યા કાળને સાથ,

બાહરણ વેદ સમાધિ અસંગ, જોતાં સર્વ માયાનાં અંગ,
અખા અણસિંગી પદ અનુપ, બ્યાં ધ્યે’ધ્યાનાનું ન રહે રૂપ.”

(છ. ૧૧૦)

અષ્ટાંગ યોગ—યોગનાં આઠ અંગ તે યમ, નિયમ,
આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણ, ધ્યાન ને સમાધિ, શુભોઃ—

“ધ્યાય ધૂયે ધસમસે, વળી સાધે વાધે જોગ;

પણ અળગા નહિ નામરૂપથી, એવો એ દીરઘ રોગ.”

(૫૬ ૨૭, ૩)

મનમાનીનતા—“યોગ યમ તીર્થ મત, એ કૃત્ય છે મનનું,
મન ઊભે સર્વે ખરાં, મન ખીજ છે તનનું.” (૫૬ ૩૬, ૩)

“અખા સર્વ માનીનતા બેદ, માનીનતાને વિધિનિષેધ;

બધ મોક્ષ કૈનન્યને કશાં જોતાં દેહની જડ જી દ્યા.”

(છ. ૧૮)

“આપ યદી રે અળગા ચાતાં, કૃત્ય સઘળાં સુઝે;

અન્ય આપોપુ’ જોળજે, એકલા કોઈક જૂઝે,

મનના તાણ્યા માનવી, હીરે ભવોભવ ભમતા;

વિદ્યા અવિદ્યા તો મન સચી, એ તો મનની રમતા.”

(૫૬ ૪૪, ૨-૩)

અને તેથી અખો કહે છે:-

“સુલભ મારગ સંતનો જહાં કાયક્લેશ ન હોય
સમજણુ સાધન સાધતાં, સ્વયંપ્રકાશ જ હોય.”

(ગુ. શિ. સં. ખંડ ૩, ૫)

તકના પાનથી અલંબુદ્ધિ ઊપજે નહિ—

સરખાવો :-

“જ્યમ જૂખ્યો નર બહુ તકા પીએ,

જણે ઉદર લરીને પુષ્ટિ પામીએ;

તેણે ધરાયે નહિ ને વાધે રોગ,

એમ અખા નોકે આતમ ભોગ.” (જ. ૧૬૫)

છપો રર. પડદર્શન-સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, પૂર્વ-
મીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા એ છ દર્શનશાસ્ત્રો. નમે-નમે-પ્રત્યેક
નગરમાં, ગામેગામ. ઈશ-રાજવી. કર્ણુ-કુંતીનો કુમારિકાદશામાં
સૂર્યમંત્રથી જન્મેલ પુત્ર, અર્જુનનો એ મોટામાં મોટા હરીફ.
કર્ણુ જન્મ્યો ત્યારે કવચ અને કુંડલ સાથે જન્મ્યો હતો.
અર્જુનના સહાયક ઇન્દ્રે બ્રાહ્મણનો વેશ લઈ કર્ણુ પાસે એ કવચ
-કુંડલ માગ્યાં અને કર્ણુ તે આનંદથી આપી દીધાં હતાં-પરિ-
સ્થિતિ સમજ્યા છતાં. દાનેશ્વરીમાં કર્ણુ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

ખટદર્શનનું જ્ઞાન—સરખાવો :-

“ખટદરશનના જૂજવા મતા, માંહોમાંહે તેણે ખાધી ખતા,
એકનું યાધું ખીજે હણે, અન્યથી આપને અધિકો ગણે.”

(જ. ૩)

“દર્શનમેદ દાવા મત ઘણા, જઠ પાંધી રહ્યા આપ આપણા.
એક એકપે હંકી રહ્યા, અમે પામ્યા ખીજ વહેતા ગયા.

અખા નાટકની એવી રીત, મન લગે છે દૈતાદૈત.” (છ. ૧૫૭)

“ ખરા વિમૂળા પંડિત જાણ, જેણે કર્મતણું બાંધ્યું બંધાણ,
લગ્યે ગપ્યે ઘઈ બેઠા પૂજ, પણ અજાણ રચ્યું આત્માનું યુગ.”
(છ. ૧૭૯)

“ સ્વામી બેઠો આપ, એ તો મનને વળગ્યું પાપ.”
(છ. ૧૪૪)

“ વાદ વિદ્યા ભાળી વણ્યુંવે પંડિત, કામ પ્રભુ તણે ધાય પોતે,
વણ્યાશ્રમ અહમેવ માર્યો મરે, જેમના તેમ જાણ માયા મોતે.”
(પદ ૫૮, ૨)

[“કામ કવીશ્વર ધાય” પાઠ “કા કહાવે ચિર-આય”ને સ્થાને મળે છે.]

“ પ્રાપ્તે પ્રપંચ આંજણપાણ, પંડિતે તેનાં મૂલ્યાં જાળ,
સ્ત્રોત મુખાપિત મીઠી વાણ, તેણે મોહા કવિ અજાણ.
કહે અખો મર્મ સમજ્યા પખે, સંસ્કૃતનું પ્રાકૃત કરી લખે.

કવિચક્રિત જણાવા દાજ...

મિથ્યા સંસાર સાચો કરી કવે...

પૂજવા મનમાં જલુ કોડ, સજ્જનણા બેઠે છે બેડ.

કવિતા ઘઈ અધિકું શું કહ્યું, જો જાણ્યું નહિ જાણ અણ્યમણ્યું ?
રાગદ્વેપની પૂજ કરી, કવિજ્વાપાર બેઠો આદરી.” (છ. ૧૬૩-૬)

તોયે તે જાણે અખા, સમ્યક સઘણી વાસના...ઉપાસના—

“ બ્યારે ઉપની મન કામના, ત્યારે ફેર પડ્યા ગામના,
સહેજે નર યાપે નિષ્કામ, તો નથી લેવા જાવો રામ.
જ્યમ સર તણેયું વાદળ ટળ્યું, અખા ધામ દોસે નિરમણું.”
(છ. ૯૪)

લિંગભંગ-દેહધુદ્ધિનો નાશ; ને પરિણામે અહંતાનો નાશ.

“ ખોટરા વધુ વડે સાચો શીદ રડવડે ?

જો તારું મન આડે આવી વસ્તે;

તો લિંગનો ભંગ થઈ લેશ હું નવ રહે,

જાગતાં સ્વપ્નકંઠકુ ન હસ્તે.” (૫૬ ૫૬, ૫)

છાપેા ૨૩. સાત-સત્ય, અનેક. કહી આલે-કહી આપે, જણાવે. ખીજી લીટીમાં પ્રો. જોષી ‘કહાવે’ પાઠ લઈને નોંધે છે:-
“કૃતલાક પોતે પ્રભુનો અવતાર હોય એમ જાહેર કરે છે અને હાથ વડે મુખમાં (વૈષ્ણવ મહારાજો પેડે) પાનની ખીડી મૂકતા હોય છે।”

ઈશ ને અજ-મહાદેવ અને બ્રહ્મા. સિદ્ધિબળે કૃતલાક ખીજાઓને દેવોનાં દર્શન કરાવી શકવાનો દાવો કરે છે. કટા-ઈડ-અંડકટાહ, બ્રહ્માંડનું ક્રોચલું. પ્રૌઢી કાય-વિરાટ રૂપ.

સરખાવો:-

‘જો ધાય આરૂઠ યોગ, સાધનને સરે ચઢે;

કટા બેઢે હોય ભોગ, ત્યાંહાં તજ્ય રહે સદા.”

(સોરઠો ૧૪૦)

યોગી યોગારૂઠ થઈને પણ અંતે તો સાધનને જ માર્ગે ચઢે છે. બ્રહ્માંડને બેદવાથી-‘પ્રપચને પાર કરી વૃત્તિને બહારદ્રમાં સ્થિર કરવાથી’-યોગીને એક રીતે ભોગ જ હોય છે-બ્રહ્મના આસ્વાદનો આનંદ હોય છે, પણ તજ્ય તો હમેશાં બ્રહ્મમાં જ લીન હોય છે. એને કાઈ સાધનની અપેક્ષા નથી કેમકે સાધ્ય એનાથી ભિન્ન નથી એમ એ જાણે છે. અલબત્ત ‘યોગ યુક્તિ-

પૂર્વક સાધવામાં આવે, તો તે સાધન સર્વ સાધનોમાં શ્રેષ્ઠ છે.
પણ અદબદ-આશ્ચર્યદપ ધ્રુવના આશય આગળ એ નકામું છે.’

માયાએ મર્કટ કર્યા...કાળ નટ સાથે કર્યા—

સરખાવો:—

“ રંગદંગ માયામાં ધણા, તેણે સહુ કેા સેવક માયા તણા.”
(છ. ૧૪)

“ નાટક ચાલે માયા તણું, સકળ જીવ શૃંગારો ધણું;
કાળ ફેરવે ચૌદ ચોવટે, એકને આપે એકનું ઝટે.
અખા વગોવે માયા કાળ, જાણુ પડિત શ્રીવંત જૂપાળ.”
(છ. ૫૬૪)

“ માયાના મર્કટ બહુ સોક, પક્કે મુખ ને પલકે સોક,
કપિને જ્યમ શૃંગારો નટે, લીખ મગાવે રત્નો ચોવટે.
અખા એ સર્વે ઉદાસ, કંઈ દોરડી પૂંછે કાળ.” (છ. ૫૫૬)

“ પ્રવૃત્ય નિવૃત્યના સદગા વેશ, શિશુક થા કે થા નરેશ.
રમત રમે છે માયા કાળ, મધ્ય અહંકાર વહે છે ગાળ.”
(છ. ૧૨૫)

“ બેઠ ન સહો વાંચ્યાં ફાંકડાં, કાળે અખા ફેરવ્યાં માંકડાં.”
(છ. ૧૭૬)

“ પોતે પ્રકાશ નવ હોય પ્રભુ જ્યાં લગે,
ત્યાં લગે અજ્ઞ અત્ય પીડા;
મુજને ને લહે તે જ જગરે અખા,
ખીજ નટ ચર્ષ કરે કપિકીડા.”
(૫૬ ૫૮, ૫)

છપા ૨૧-૨૩. ની સાથે સરખાવો :—

“નાદી વાદી ગુણી ગવૈયા, કવિ કળારસ કહેના;
વંચક પૂજક સેવક સાધક, કોઈ નહિ બ્રહ્મવેતા.”

(૫૬ ૫૨, ૨)

છપા ૨૪. જાણુ-પરમાત્મપ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળો માની, એવો
અર્થ પશુ થઈ શકે. વાણુ-વાણી. વિધિશું-વિધિપૂર્વક. નોલે-ન
હોય. કીત-કૈત. ખાંડું-તરવાર. છેહ-છેડો. ગેહેન-થેન, અગાન.
વામીએ-દૂર કરીએ. આજ્ય-ઘી.

વાણી લે વિધિશું વિચારી—

“વહાલા ! શા સરખો તુજને કહું ? નહિ રૂપ ને રેખા;
તુને ઉપમા દેવા કંઈ નથી, નહિ વર્ણ ને વેષા.

સ્થૂલ કહું તો કયાં લગી, મન વાણી ન જાયે;
સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ ધણું, પરમાણુ ન થાયે.
દીર્ઘ નહિ, લઘુ નહિ, અધ ગિર્ધ ન કહેવાયે,
દેશકાલ વસ્તુ નહિ, એમ વેદ જ ગાયે.

અજરામર અછેલ તું, વહાલા વચને ન આવે;
સદા સદોદિત ઝગદગે, અવિગત જ કહાવે.

વહાલા ! કહું નિર્મળ તાહરી, કંઈ રમત જ ન્યારી;
વેશે વહેવારે જે વાધશે, તેની શુધ્ધ જાય હારી.”

(૫૬ ૮૮)

નોલે કવિત ને ગીત-શ્રુઓ છપ્યો ૨૨, ટિપ્પણુ-‘કાવ્ય કવીશ્વર થાય.’

સંસારના મૂળમાં કૈતશુદ્ધિ છે-એટલાવ છે.

“ત્રણુ શુણુનો સધજો સંસાર, શુણુ વડે ચાલે દેહન્યાપાર.

ક્રમ લાગ્યે ચાલે કાઠે, મન આદિ સઘળો આકાશ.
અખા વસ્તુની ચેતન્યશક્તિ, જે સમજ્યો તે પામ્યો મુક્તિ.”
(છ. ૪૦)

“તજવું લાજવું તે સંસાર, અખા સમજતાં આવે પાર.”
(છ. ૫૨)

“વખસમજ્યે સળગો સંસાર, સમજ્યે સમૂહો જાયે લાર.”
(છ. ૧૧૫)

“જય સમૂહો ત્વમ સંસાર, કરતાં આતમતત્ત્વ વિચાર.”
(છ. ૧૧૮)

“એમ સમજે તે પામે પાર, ઉરિયા જીજ્ઞે તે સંસાર.”
(છ. ૮૬)

“અંતરજૂત પરેરે માય, સંકલ્પ મન કરવું જાય.
અખા એ જીજ્ઞે અહંકાર, આપ નહીં તો નહીં સંસાર.”
(છ. ૧૪૪)

“જૂત પંચતણો સંસાર, મૂરખ વહે તે વર્થુ—અહંકાર.”
(છ. ૨૩૨)

ગુરુ દર્શે—“ સદ્ગુરુ જો ઉઘાડે ખાર,
તો અખા ઠરિ દીસે સંસાર.”
(છ. ૨૭૧)

“અંતરમાં નિજલ્પ દરસે જો, સદ્ગુરુ પારસ પરસે જો,
ઠહે અખો ધ્વજારસ પામે જો, રહે સદ્ગુરુના સામે જો.”
(પદ ૧૨૦, ૫)

છપ્પો રૂપ. ને જાણું લિનન લાસે છે તે માયા છે.

“ધન આપુ વિદ્યા જલ રૂપ, શર ચાતુરી ન્યાય સિદ્ધ શૂપ.
ગાન લક્ષિત વિવેક વૈરાગ્ય, ચોરી વ્રત તીરથ તપ ત્યાગ.
અખો કહે સર્વે અજમાલ, તો જો આપે આપનો માલ.”
(છ. ૬૦૩)

માયાનું જે નાટક ચાલ્યું જાય છે તેમાંથી મનને મુક્ત કરી
મૂળ સ્થાનમાં રોપવાનું છે. જ્યાં સુધી મન જિજ્ઞુ છે-આથા તૃષ્ણા
વાસના છે-ત્યાં સુધી સંસાર જીવો છે. મન અમન થતાં, મન
મરતાં એટલે કે તૃષ્ણારહિત થતાં, સંસાર ટકી શકતો નથી, સર્વત્ર
હરિ ને હરિ જ દેખાય છે.

સરખાવો:—

“અનુભવ એવો કીજિયે, કે મનની જડ જાય,
મન મૂવા વિના માનવી, વસ્તુરૂપ ન થાય.” (૫૬૮૭, ૬)
અખાને મતે “દૈતાલાસી તે નોહે સંત” (છ. ૪૭૦) તેથી
“અખા ન ટળે દેહ-અધ્યાસ, સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળે વાસ.”
(છ. ૫૧૧)

પણ જ્યારે આપોપાનો-અહંતાનો જાર જાય છે ત્યારે
લવસાગર જ હરિસાગર થઈ જાય છે. તેથી અખો કહે છે:

“અખા મધ્યથો તું જા ટળી, બંધ મોક્ષ કથેશ મા વળી.”
(છ. ૬૬૮)

છપ્પો રૂ. અહીં પણ સગુણ બ્રહ્મની ચર્ચા અખો ચાલુ
રાખે છે. ઈશ-ઈશ્વર, લગવાન. વીશ વસા-સંપૂર્ણપણે. સિદ્ધ-સિદ્ધિ,

વર્ગ-પ્રકાર. સાત-આ સંખ્યા 'અનેક' ના અર્થમાં વપરાઈ જણાઈ છે. 'સત્ય' અર્થ લઈએ તો પણ અર્થ બેસાડી શકાય, કે ઉત્તમ મધ્યમ વગેરે માન્યતાઓ સંપેક્ષ છે અને શુદ્ધિને સત્ય લાગે તો પણ આખરે તો 'કાયાનું કૃત્ય'-દેહોત્પાદિત જ છે. વસ્તુતઃ એવા બેદો સંલવતા નથી. ઉપર સમગ્રન્યુ" તે પ્રમાણે સાંસારિક બેદો મનની માન્યતા હોઈને મિથ્યા છે, તેથી બેદશુદ્ધિને કારણે અનેકમાં પ્રસરેલ મનને સંકેલી-વાળી લઈ-એક જલ્લ પર જ કેન્દ્રિત કરવાનું છે, એમ કરતાં સદ્ય (=એકાએક) સુરત (=ધ્યાન) દ્વારા તન્મયતા (=જલ્લવપતા) જ જણાશે. સગુણ ઈશ્વરની વાત પણ માયાનું જ સર્જન હોઈને નિરાકાર, નિર્ગુણ, એક ને અખંડ પરજલ્લના સન્નિધાનદરે જોડે તાદાત્મ્ય અનુભવવાનું છે.

સરખાવો:-

“વસ્તુ આધારે દરિદર જલ્લા રહ્યા,
ચૌદ લોક આધારે એ વસ્તુ કેરે
જૂજવા રેડથી નામ તે જૂજવાં,
ગીતા વેદાંત જેની શાખ્ય પૂરે.

સ્વર્ગ વૈકુંઠ તે મનનાં કિંકર સદા,
તે મન તબી સુરત્ય પણ ત્યાં ન ચાલે;
વસ્તુ અલિંગ આકાશવત્ નિર્મળ,
જાણ અંતર જગંમૂત્ર માલે.

‘વિમલ શુદ્ધિ ગંભીર જેને જીવની,
તેણે કૃત્ય કિરતારનો બેદ ટાળ્યો;
વર્થ વ્યવહાર તે આપથી રહી ગયા,
પીડવપાને અખા દું ટાળ્યો.”

ઉત્તમ મધ્યમ વાત...

“અર્ક તાંહાં ઉપાધ્ય ન મળે,
 ઉત્તમ મધ્યમ અવની તણી;
 મહાપદ્મ માહાત્મ્ય એહેલું,
 જ્યાંહાં પક્ષ ન મળે અન્ય આપણી.”
 (અ. ગી. ક. ૬, ૮)

“મુક્ત તે મન તણો ધર્મ છે મહાવજી,
 ઉત્તમ મધ્યમ બે કર્મ કાયા,
 સાધન સર્વે વિચારમહિ વસે,
 પશુ મંદજુધ મર્મ વણુ લહે માયા.
 રવે હોય ત્યાં કર્મ ન હોય કાનજી,
 બેદ સમજ્યા વણુ સાધે મુદ્રા;
 અચળ્યુ આપ ને દેખે છે અખા,
 તે તો માને એને બ્રમનિદ્રા.”
 (પદ ૭૬, ૪-૫)

“સમજી સિદ્ધાંતને સાર મહી થા સુખી,
 બેસે પૂરો ધર્મ નિજ લાભે;
 ઉત્તમ ને મધ્યમ વાળી બહુ વિશ્વમાં,
 તે જીમિવિકાર નહિ લાગે આભે.

પિંડ ને પિંડનાં કૃત્ય ઊભાં હશે,
 ત્યાં લગે દેખસે લોક દેહને;
 નિંદા ને સ્તુતિ સરખી ચાલે વિશ્વમાં,
 રખે રે મન તું વળગ તેને.”
 (પદ ૮૩, ૧-૨)

“દહે પરમાત્મા મુણુ તું આતમા, . . .
 સમજ તું વાત મહા સંત કેરી;
 હરિજન રૂપ તે ઝોળખો માહરુ,
 જાત ને વણું ન પૂછીય કેરી.

જાત ને વણું આધીન કુલકર્મ છે,
 ઉત્તમ મધ્યમપણું કાંઈ ન લાગે;
 મૂળ્ય કહે માહરો જન જ્યારે સમે,
 કોટિ દિશ્મિય બક્ષતને દખી બામે.”
 (૫૬ ૬૫, ૧-૨)

છપો. ૨૭. ત્રિલોકી સ્વર્ગ મૃત્યુ અને પાતાળ એ ત્રણ
 લોકનો સમૂહ.

અહીં આપેલ કાચના મંદિરનું દર્શાવે “અખેમીતા”માં
 પણ મળે છે.

“જ્યમ કાચનું મંદિર રચ્યું, નીલ પીત શુભ સામનું;
 તે હપર તખો મુર જ્યારે, ત્યારે વિચિત્ર રૂપ ધનું ધામનું.”

દૈવત્વ-સ્પર્શ તપે સદા, માયા તે મંદિર કાચ;
 ઈશ્વર નામ તે તેહનું, જેણે જીવ ધઈને માન્યું સાચ.

અધિષ્ઠાન તે તમેા સત્ય સ્વામી, તેણે એ ચાણું જાણ;
 ત્યાંદાં અજીજતો જીવ હું હું કરે, પણ જોદ ન મીછે માણ.

કહે અખો તમેા નાથ નિર્મુખ, સમુખ થયા વેપ જાતને;
 એ દલા તમારી પ્રીત્યા, જન સેવે દરિ-ગુરુ-સતને.”

(કડવું ૧૬, ૮-૧૧)

“અહીં સુંદર ઉપમા આપીને કવિએ બ્રહ્મ અને જીવનું સાચું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. કૈવલ્ય અથવા નિત્યમુક્ત બ્રહ્મપદ ઈશ્વરરૂપે માયારૂપે અને જીવરૂપે ભાસે છે, શુદ્ધ કૈવલ્યપદ તે સાચો નિર્ગુણ સૂર્ય છે. તેનાં કિરણો માયારૂપી પચ્ચરંગી કાચના મંદિરમાં ઊતરી જીવના અનેક આભાસો દેખાડે છે. આમ જે કિરણબળો ઊતરી સૂર્ય-ખિંબ પસટાય છે, તે સગુણ ઈશ્વર છે અને તે ઈશ્વરના અનેક રંગોમાં સાચાપણું માન્ય કરે એવો આભાસ તે જીવ છે. આમ જીવનું જીવલ્ય ખરી રીતે ચૈતન્યના આભાસરૂપ છે. કવિ કૈવલ્ય બ્રહ્મપદ, ઈશ્વરપદ અને જીવપદ એ ત્રણને અનુક્રમે પરમ સત્ય, વ્યવહાર સત્ય અને પ્રાતિભાસિક સત્ય કહે છે. એ પરમસત્ય તે નિજ સ્વરૂપ, વ્યવહાર સત્ય તે ઈશ્વરનું અનંત ઐશ્વર્ય અને પ્રાતિભાસિક સત્ય તે મિથ્યા જાત એટલે કલ્પિત જીવો.” (અખાની વાણી, પૃ. ૪૫૨-૩),

સરખાવો:—

“મનન કરતાં મનશું અખે, પ્રપંચ દીકો ચૈતન્ય વિષે.
જ્યમ નિર્મળ દર્પણ હોય અતિ સાર, તેમાં ભાસે બહુ આકાર,
જ્યમ તે ત્યમ જાણે આતમા, તે નર ઠહીએ સર્વોત્તમા.”

(છ. ૩૪૦)

છાંપો ૨૮. ઘાટ-આકાર. નાટ-નક્કી, નિશ્ચિતપણે. પિંડ-
દેહ; પોતે. છાંડ-છોડ, ત્યજ દે. ચીર-વચ્ચ. પટંતર-જુદાઈ, બેદ,
રહસ્ય, પડદો. બહુલતા-અનેકતા. પુતલકા-પુતલિકા, નાની પૂતળી,
મૂર્તિ. ઠસતી-ઢાંધી. વૈરાટ-બ્રહ્માંડ.

સરખાવો:—

“કૈવલ્યને કા કયમ કરી દેવે, પોતે પોતાને શું સૂચવે?
દૈત વિના ન બેસે ઘાટ, અને એકલો તો ન બોલે નાદ.”

અપ્પા હક્ષ સહિત જે દેત, તે કહેતે કંવતે છ અદેત. "

(છ. ૩૪૭)

"વેલ ન દીસે, દીસે પાન; દીસે કિરણ ન દીસે ભાન;
પ્રવાહ ન દીસે, દીસે તરંગ; ત્યમ ચિદ્ર ન દીસે, દીસે અંગ.
અપ્પા દેખણહારે દેત, ટળતે રહે તે સર્વાતીત. "

(છ. ૩૬૨)

પિંડ-બ્રહ્માંડનો અભેદ

"વિશ્વ વસ્તુમાં શાનો ફેર, જે મણુ એક ને ચાળીસ શેર ?
નાનો કાટલાં તે આ પિંડ, મણુ સ્થાને વૈરાટ બ્રહ્માંડ.
હરિમાં વિશ્વ ને વિશ્વમાં હેર, એમ અપ્પા સહુ ઘેરનું ઘેર. "

(છ. ૧૬૯)

"પિંડ બ્રહ્માંડ, બ્રહ્માંડે પિંડ, વસ્તુ વિચારે જોને અખંડ,
શું શાથી કહો બળગું પડે, જો સમરસ પિંડ બ્રહ્માંડ જ વડે ?
જ્યમ વૃક્ષને પત્ર આવે રહે ખરે, તો સ્વર્ગ નરક અપ્પા શું કરે ? "

(છ. ૨૩૪)

"અખિલ બ્રહ્માંડમાં બધું નથી ટાળવા, સળંગસૂત્રમે જોયું વિચારી,
વસ્તુનો પિંડ તે વિશ્વરૂપે રમે, આઘ-મધ્ય-અંત એ વસ્તુ સારી.
ધૃતની પુતલી નખ ચિંચે ધૃત ભરી, ધૃતના સોળ શૃંગાર સાધ્યા;
એમ અભેદ વિચારતાં અખો પદ પામિયો, નામરૂપે રમે રે તા ભાવ્યા. "

(પદ ૭૭. ૩-૪)

* નારીકુંજર ચીર-નારીઓની હાથી આકારની 'ભાતવાયુ' વસ્ત્ર.

* "વિરાટસગુણુ ગ્રહ એ દાવીદપ છે, અને ઇવ પુતળીદપ છે. એ દાવીદપી સગુણુ ગ્રહ પુતળીઓદપી ઇવમય છે, અને પુતળી દાવીમય છે-દાવીમી જુડી નથી. દ્વંદ્વામાં પિંડ અને બ્રહ્માંડ એક ગ્રહમય જ છે, ઇવ અનંત ગ્રહનું આ રૂપરૂપ સંજ્ઞા સમન્વય છે."-(પ્રેા. બેશી)

સરખાવો:—

“લક્ષી પામુરી ભાત, વસનમાંહે વણી અખા;
આઘજ અંત્યજ જાત, સૂતરથી અન્ય નહિ સરે.”

(સોરઠો ૧૫૬)

“પાર બ્રહ્મ જોવાને મંન, બહુ ભાતના કરે જતન.”

પૂતળીને કચમ જુએ ચક્ષુ, જો દેખણુહાર પૂતળી છે મુખ્ય.
દર્પણ માંડી જોવા જાય, તે તો અખા નિજ જાયા પ્રાય.”

(જ. ૫૩૯)

“પોતે તો પિઉજી નિરંતર, પથુ ભેદ દેખું ભાતમાં.”

છપો રટ. આધો-આગળ. હામ-હિમત. પડતા-પિડતા,
જાત. દાય-ખજે. દૈવલ્યમાં-દૈવલ્ય એટલે નિર્ગુણ બ્રહ્મ, તેને પામવામાં.
ધીમંત-બુદ્ધિશાળી. જીવશિવની એકતા અખાએ ધણે સ્થળે
દર્શાવી છે.

સરખાવો:—

“અણુજતો જીવ તું કાં થાયે જતો?

જોને વિચારી પહેલો ક્યાં હતો?

જો ઠાળથી નિરખ્યા જીવ, ત્યાર પહેલો ત્યાં હતો શિવ.
વયે ખીન્નું ક્યાંથી વળી, એમ જાણી અખા જા ટળી.
વા-પાણી સઘજો સંસાર, તેનો શું આજો ઇતખાર?
મારુત માટીને લેઈ ચડે, તેનું નામ તે પિંડ જ પડે,
વટાળને વપુ વા વડે, અખા આત્માને કાંઈ નવ અડે.”

(જ. ૨૨૯-૩૦)

“જીવકલંક આશા ટળ્યે ટળે, આશાએ બ્રહ્માયે જીવમાં લળે.
આશાવાન તણું નામ જીવ, પદ નૈરાશ્ય બેડો તે શિવ.”

(જ. ૪૩૮)

ચિત્ત શમતે નિશ્ચલ મન થાય, નિશ્ચલ મન તે શિવ સદાય.
શિવતણે પદ દૈત જ નથી, એ ચિત્ત ઉપાધિ વાધી અશુભી.”
(૭.-૪૩૯)

“જીવ-શિવ વચ્ચે અંતર કાંઈ નથી...” (૭. ૪૮૮)

“જો તું જીવ તો કર્તા હરિ, જો તું શિવ તો વસ્તુ જ ખરી.”
(૭. ૫૨૨)

“નિઃપણું જૂથે કરી જીવ, જૂથ ટળી તો સદાયે શિવ.”
(૭.)

શ્રીકૃંજર દર્શાવે આગલા છાંદમાં આપ્યું તેમાં પણ જીવ-શિવનો અભેદ જ દર્શાવે છે.

* “તાની પુતળાઓ તે જીવો અને લાથી તે હિર (સગલ બ્રહ્મ);
પણ જ્યારે લાથી અને પુતળાઓ માટીનાં કે આરસના બનેલાં છે અથવા
તે ચીર એટલે કપડાંના પોત ઉપર છે એમ સમજાય ત્યારે લાથીનું કે
પુતળાઓનું અસ્તિત્વ નષ્ટ થઈ આરસ કે માટી, કે કપડાનું પોત જ સત્ય તરીકે
સમજાય છે. તેવી જ રીતે બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં જીવ અને હિવરની, કેવલ્ય
બ્રહ્મથી હિરની, ભાવનાઓ વાલી બન્ય છે અને માત્ર કેવલ્ય બુદ્ધિ પ્રાપ્ત
થાય છે. કેવલ્ય અકેતનાં જ્ઞાનને સમજાવવા માટે ક્યું દર્શાવે આપણે એ
સંજે તેમ નથી. બુદ્ધિનું બળ ત્યાં કામ આવતું નથી, કારણ બુદ્ધિના
વ્યાપારથી અગ્રાચર તે સ્થિતિ છે. જ્ઞાની અને બુદ્ધિમાળી પુરુષો જ દર્શાવે
હારા રમૂજ સૂક્ષ્મના અભેદને બધી સર્વ “સર્વ સ્વસ્તિદં બ્રહ્મ” ની ભાવ-
નાનો સ્પષ્ટાકાર અનુભવે.”—(પ્રો. ભોથી)

અખાએ ‘બ્રહ્મલીલા’માં પણ આ વાત જણાવી છે.—દર્શાવેને જરા ફેરવીને.

“આપ પર જિન ખેલ દેખો, નિત્ય નાટક સંજમે;

અરૂપ મંડ રવરૂપ ભાર્યો, જ્યાં “પુતરિત્ત અબમે”

કહે અખા એસોઈ બને, તાઈકે પર હપજે;

જેસે કે તેસે ભયો જળ, મધ્યમે અદંતા તલે.”

(આખરા ૭, ૭૬ ૪-૫)

દૈવત્વતામાં...શુદ્ધિબલ પહોંચે નહીં—પિંડ-બ્રહ્માંડ કે જીવ-શિવનો અભેદ દૃષ્ટાંત દ્વારા શુદ્ધિથી સમજાવી શકાય, પણ પરંબ્રહ્મને ઓળખવામાં શુદ્ધિ કે વાણીતું બલ પર્યાપ્ત નથી. સ્થૂળ દૃષ્ટાંતોને તો શુદ્ધિશાળી સમજી શકે.

સરખાવો :—

“દૈવત્વને આધારે સહુ, બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ જ બહુ.
તેમાં સહુ થાય રહે જાય, પણ અધિકી ઓછી વસ્તુ ન થાય.
તું તદ્દરૂપ વિચારે અખા, બાકી શબ્દ સઘળા મોરખા.”
(છ. ૧૦૨)

“દૈવત્વને કો કયમ કરી કવે, પોતે પોતાને શું સૂચવે ?”
(છ. ૩૪૭)

“સગુણનિર્ગુણ કયવો રહ્યો, બાંધ્યો રૂંધ્યો સ્વામી લહ્યો.
સદા હરિ બોલતો, ચાલતો, ખાતો પીતો ને મહાલતો.
અખો કહે વેદાન્તનું સાર, દૈવત્વ બ્રહ્મ પ્રવાહ આકાર.”
(છ. ૩૪૯)

“વેદનો લક્ષ તે દૈવત્વ રહ્યો, અને ઈશ્વર લક્ષ તે પુરાણે રહ્યો.”
(છ. ૫૧૦)

છપો ૩૦. પ્રોદમ્ય-ઉન્નતતા, વિશાળતા. નાટે-નકી. મર્મ-રહસ્ય. લાગ-અવકાશ, ફાવટ. પગ ન જમે-‘ચાંચ ન જડે’ જેવો રૂઢિપ્રયોગ. લિંગલંગ-દેહાલિમાનનો નાશ.

સરખાવો :—

પૂરં નિકટયદ્ માતિ મુકુરેન્ન્ટરિષાચલઃ । (યોગવાસિષ્ઠ,
ઉત્પત્તિ પ્રકરણ, ૧૨૧, ૧૩). “અરીસામાં પ્રતિબિંબિત થતા

પર્વતની પે? દૂરની વસ્તુ પાસે હોય તેમ જણાય છે." જેમ પર્વતમાં દૂરપણું કે નિકટપણું નથી, તેમ બ્રહ્મમાં પણ દૂર તથા સમીપપણાનો કંમ નથી, છતાં અગ્રાનથી તે કલ્પવામાં આવે છે.

વળી સરખાવો:—

“આ તું પૂરણ પુરુષોત્તમ પરબ્રહ્મ, દેખું છું હાજરા હજાર રે;
પરા પારથી બોલે પ્રાણપતિ, કેમ કહું નેણથી દૂર રે?”
(કેવલ્યગીતા-૧)

પ્રા. જોથી ને સ્વ. ક્રુપ સાહેબ ‘પર્વતની મોઢ’ પાઠ લે છે. જોથી સાહેબ લખે છે: “પર્વતનો (મોઢ) આપણા મુખ સમક્ષ દેખાતો લાગે કશું કે વીશ ગાઉ દૂર હોય તો પણ નજીક છે એમ નાટ=ખેડી જાતિ ધાય છે...બ્રહ્મનો મર્મ પણ તે વડે=આ દૃષ્ટાંતથી સમજાય એવો છે. બ્રહ્મપદ માટે વિદ્વાનો પણ “જેતિ જેતિ” કહે છે. વાળીદારા જેવું વર્ણન પણ ન થઈ શકે તે વડે કર્મ=તપ, યજ્ઞ, જપ વગેરેથી મેળવી શકાય એ-પર્વત નજીક જણાય છે એવી-એક જાતિ છે. ગમે તેટલાં કર્મો કરો પણ બ્રહ્મ તો દૂરનો દૂર જ રહેશે.” ક્રુપસાહેબ ‘મ્હોડ’ એટલે ‘મ્હોવડનું પાસું’ એ જ અર્થ કરે છે.

અમને લાગે છે કે અમે દરેક અર્થ વધારે બંધબેસતો છે. સમગ્ર બ્રહ્મની વિચારના આગલા બે ત્રણ અધ્યાયમાં આખા બ્રાહ્મ ઉપે નિર્ણયની સંક્ષિપ્ત વિચારણા અખાને રજૂ કરવી છે. પર્વતનું દૃષ્ટાંત સ્પષ્ટ છતાં જે રીતે એની સમજૂતી અપાઈ છે તે પરથી અખાનો આશય સમજી શકાય છે. એની વિરાટ એકતાનો ખ્યાલ આવે તો એના વડે બીજી વિરાટ વસ્તુઓ સમજવી સહેલી પડે. સમગ્ર બ્રહ્મની વાત સમજતાં નિર્ણય બ્રહ્મનો મર્મ પણ ધ્યાનમાં

આવે છે. કર્મો ત્યાં વ્યર્થ બને છે અને વાણીને અવકાશ નથી. સાચી સૂઝ, સમજ, યાનદષ્ટિ જ એની ઝાંખી કરાવી શકે. એની ઝાંખી કરવા ખીજા ઉપાય નકામા છે, બાધારૂપ છે.

સરખાવો :—

“દેહ સહુની દષ્ટે પડે, દેહી કાએકની મીટે ચડે.
ભાત પડે છે જે પોત વીખે, વચન ઘાટ ઘાલે પારખે.
કહેતામાં પ્રીછે જે સાન, અખા અગમનું આવે માન,
ખીજે ઉપાયે હરિ નવ મળે, જો કાટિ જન્મ લગે આશ્વજે.
જ્યમ કમળ ઉપરે જળઝાડળ પડે, ત્યમત્યમ તે સૂકે કે સડે,
જેથી જીવન્યો તે જો હજાર, ખીજે ઉપાય અખા રહે દૂર.
જેને તું જાણે આકાશ, તે તું જ વિચારી જોને પાસ,
તે નોહે ખૂણેખાંચરે, આ પ્રત્યક્ષ મુખેમુખ વાતો કરે;
જ્યમ સંદેષે ચઢ્યાં ન દીસે તેહ,

ત્યમ અખા રહ્યો છે તેહ.” (જ. ૪૮૦-૨)

અહીં પર્વતને બદલે આકાશની વાત કરી છે પણ મુદ્દો એક જ લાગે છે.

“દૈવત્વપદ તમે નિજ સ્વરૂપે, ઈશ્વરપદ છે અનંત;
મોહું સામર્થ્ય માયા કેડું, જ્યાં જીવજો મિથ્યા જન્ત...
સિદ્ધિકાજે તે કરે, અતિ ઘણા ઉપાય;
અહંતા વાધે અતિ ઘણી, તેણે જીવ જાડેરા થાય.”

(અ. ગી. ૬૩૫ ૨૦; ૩/૭)

સહવિચાર વડે હરિ મળે, ખીજે ઉપાય ફલેશ નવ ટળે,
જ્યમજ્યમ તેનો કરે ઉપાય, ત્યમ જીવપણું તે જાડું થાય;
જ્યારે પદ બેસે નૈરાશ, ત્યારે સ્વે અખા સચરાચર વાસ.”

(જ. ૪૮૯)

વિપરના અવતરણમાંની છેલ્લી લીટી ‘ટાળતાં પ્રૌઢું ધસે’નો જ પાપો પાડે છે. ‘પરબ્રહ્મનો મર્મ’ અખો સમજાવે જ છે:

“સગુણ દ્વારા શોભવા, નિર્ગુણ છે સમસ્થા;
આદિ અંત વિચારતાં, આવે એ દશા...”

ધ્યેય ધ્યાતા એક ધામમાં કરે બ્રહ્મ કલોલ;
આત્મસિંધુમાં હે અખા ! કરે આકમલોલ.”

(પદ ૩૮; ૬, ૮)

છાપેા ૩૨. ‘બાહાર’ને બદલે ‘ચાર’ એવો પાઠ છે. આ ચાર બુદ્ધિ તે આત્મપ્રતિકી (=જન્મથી સહજ સિદ્ધ), વૈનયિકી (=શિક્ષણ દ્વારા પ્રાપ્ત), કાર્મિકી (=અબ્યાસ કે અનુશીલનથી પ્રાપ્ત) અને પારિજામિકી (=વય વધતાં અનુભવથી વધતી બુદ્ધિ).

જપ, તપ, જાગ, દાન, યોગ વગેરે સાધનો જન્મજ જ બિન્ની કરે ૩ અને જીવબુદ્ધિને પોષે છે. જ્યાં હું-વું-તેના બેદ નથી એવું એ પરમ ધામ છે અને જીવની અહંતા-મમતા એ ધામની પ્રાપ્તિમાં બાધારૂપ છે. અખો કહે છે:—

“સંતો રે વનરૂપતિ કૂલી,
માયા કરા ધામમાં, ધર મયા છે જૂલો...
પગ વિના પગ કાઢવો, વણવાટે દીવો બોવો;
જે ધર જાણું મૂઆ પછી, તે ધર જીવતાં જોવો.
પીપળા ચર્છને પરવરો, ધરધન જેમ ફેડે;
જે ફળ છે અગમ અગોચર, તે ફળ વિરલા રેડે.
ઘટધૂંઘટ છેડી રહ્યો, માયા શું મન જાંખ્યો;
ઘટધૂંઘટ અજગો કરો, તો સારું આપે લાખ્યો.”

(પદ ૩૬)

“બ્રહ્મભાવ આપ્યા વિના, અનુભવ નહિ વાધે;
અનુભવ ત્યાં હું-તું ટળે, એમ જ વસ્તુ લાધે.

વસ્તે વસ્તુ જ પામિયે, એ સાધન છે સાચું;
લહે લાગ્યા વિના જાણુજો, એ સર્વે કાચું.”

(પદ ૪૦, ૨-૩)

ગુરુ થા તારો તું જ-અખાના આ શબ્દો એના તત્ત્વ-દર્શનમાં ખૂબ મહત્વના છે. જ્યાં આપથી અન્ય ખીજો કોઈ નથી ત્યાં ગુરુ કોણ ને શિષ્ય કોણ? કોણ કોને સેવે? બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ ઇત્યાદિ દેવો પણ માયાની પેદાશ છે. સાચો બ્રહ્મજ્ઞાની કોઈનો ગુરુ થવા કે કહેવડાવવા ઇચ્છતો નથી. મુમુક્ષુ જીવને એ માત્ર દષ્ટિ-સમજ આપે છે. એ સમજને આધારે મુમુક્ષુએ આશાહીન ને નિસ્તૃપ્ત્ય બની, મનને અ-મન કરી દઈ બ્રહ્મમાં કેન્દ્રિત કરવાનું છે. તેમ થતાં કેવળ આત્મા જ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે એવો અનુભવ થાય છે. એવા અનુભવમાં અન્યતું અસ્તિત્વ જ નથી, એ અનુભવ માટે સંસારબુદ્ધિ શમે ને અંતર્દષ્ટિ થાય એટલું જ જરૂરનું છે.

જેમ છે તેમનું તેમ અખા...કથી—અહીં રજૂ થતી વિચારણા ‘અગતવાદ’ તરીકે ઓળખાવાઈ છે. એક અખંડ ને નિર્વિકાર એવું અનંત બ્રહ્મ જ સર્વત્ર વ્યાપ્ત હોઈ ખીજ કશાનું એથી લિન્ન અસ્તિત્વ નથી; આકાશની માફક એ નિર્બાધ ને પૂર્ણ જ રહે છે. વૃદ્ધિ-ક્ષય અને હિતપત્તિ-નાશ એને સ્પર્શે તેમ નથી. જેને એ સ્પર્શે છે તે તો માયામય ને મનોમય સૃષ્ટિના કેવળ ભાસમાન પદાર્થો છે જે વ્યક્ત થતા ને લય પામતા જણાય છે, પણ જેનું સાચું અસ્તિત્વ અધ્યાત્મદષ્ટિએ નથી. બ્રહ્માંડના બેદો મૃગજળ

સમા ઠેવળ લાસમાન છે, અને અહિના સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપને કયાંય લેખી શકતા નથી.

‘કથી’ને સ્થાને ‘મથી’ પાઠ છે, અહીં સ્વસ્વરૂપ પામવાની વાતો અખાએ કથી છે; અને જાતને મથનારને જ એ સ્વસ્વરૂપ-રૂપી નવનીત લાધે તેમ છે.

“કહાં જિયનીય કહે, જુધ કામ ન રહે,
એ સર્વે જાણુ અવેવ હરિના;
આપ સંશે જાડી ગયો આપથી,
ત્યારે અખા દીસે રામ છેક ઘરના.”
(પદ ૮૧,૫)

છપ્પા ૩૨-૩૪. પરમાણુ-પ્રમાણુ, સાખિતી. જાણુ-જાની. હૃદયા-હૃદયમાં. ગહેન-ધેન, અંધકાર, અર્ક-સૂર્ય, ઈશ-મહાદેવ. ઉમા-પાર્વતી.

શિવે પાર્વતીને કહી જતાવેલ અભ્યાનુલવ માટે જુઓ શિવ-પુરાણ વાયુસંહિતા ઉત્તર ભાગ અધ્યાય ૯-૧૨. વસિષ્ઠે રામને આપેલ ઉપદેશ ‘યોગવાસિષ્ઠ’માં મળે છે. મહાભારતના શાંતિપર્વના ૩૨૬ મા અધ્યાયમાં જનક રાજાએ શુકદેવજીને ઉપદેશ આપ્યો છે તેની વિગતો છે. ભાગવત પુરાણમાં વેદવ્યાસને નારદમુનિએ કરેલ ઉપદેશ મળે છે. એ જ ભાગવતમાં આદિપુરુષ નારાયણે બ્રહ્માને આપેલ ઉપદેશ મળે છે, બ્રહ્મા ને સનકાદિ ઋષિઓને હંસાવતારમાં થયેલો ઉપદેશ પણ એ જ છે. ચતુર્થ આલ્મજુના યોદ્ધા ઠાંડ-મૃદહારણક ઉપનિષદમાં બ્રહ્માત્મકય પ્રતિપાદિત થયું છે. શુકદેવે રાજા પરીક્ષિતને ઉપદેશ કર્યો હતો. શ્રીકૃષ્ણે ભગવદ્ગીતામાં અર્જુનને એ જ ઉપદેશ આપ્યો, શાંતિપર્વમાં ભીષ્મે આ અનુલવ

રાગ યુધિષ્ઠરને કહ્યો છે, અવધૂત દત્તાત્રેયે એ અનુભવ શિવપુત્ર કાર્તિકેય આગળ રજૂ કર્યો છે. ભગવદ્ગીતા, શિવગીતા, વસિષ્ઠ-ગીતા, ગુરુગીતા વગેરે ગીતાઓ વેદાંતનું જ તત્ત્વજ્ઞાન રજૂ કરે છે.

એ અનુભવ જાણે કોને કહ્યો તેની કેટલીક વિગતો માટે જુઓ પ્રા. ભૂપેન્દ્ર ત્રિવેદી સંપાદિત 'અખેગીતા' પૃ. ૬૪ થી ૭૦. વળી જુઓ ગુરુ શિષ્ય સંવાદ, ખંડ ૨, ૨૦-૨૫.

સચરાચરમાં સર્વત્ર હરિ જ વ્યાપ્ત છે, એના વિનાની કાંઈ જગા ખાલી નથી, એવા પ્રત્યક્ષ અનુભવ વગર દેવ, દાનવ, માનવ વધા જ નિર્ધન છે. સાચી સંપત્તિ એ આ અનુભવ છે. જેને આવેા સાચો અનુભવ થાય તે મહાપદને પામી ચૂકેલ જ્ઞાની મહાત્મા છે. વાત એટલી જ કે દેહબુદ્ધિ જે ટકી રહી તો પછી એ અનુભવ મેળવવા માટેનાં અન્ય સાધનો કે ઉપાયો કેવળ કાલક્ષેપ છે, ઇષ્ટ ફલદાયી નથી.

"અક્ષય અરૂપી નહિ માલ-માલક, સ્વસંવેદ તે સાર;
તેને જીવજુદે જોતે થકે, નવ પામીને પાર.

તત્પદ ને ત્વંપદ થકી પણ અતિશય આથો જેઠ;
અસિપદ અવાચ્ય અન્યથ, અંબરવત તાં તેઠ.

નિઃસ્પૃહી જે પુરુષ પૂરણ, જેને વૈકુંઠ સાથે વૈરાગ્ય;
તેને સ્વર્ગભોગ કેમ સંભવે, જે જાણે તત્ત્વના ભાગ ?

નિરાધાર નિર્વાણપદના ભોગી તે મહાજન;
આપઉવેખીને આપ ઓળખે, ટાળે લિનાલિન." (પદ ૮, ૨-૫)

"સાધન એવું રે સાધિયે, અણુલિંગીને આગ્રે;
મહાપુરુષ મુકના હુવા, તે તો એજ અખ્યાસે." (પદ ૩૬-૬)

છરપો-કપ. અગ્ન-ગકરી. દોળ્ય-દૂધ. સીત-રાંધેલાં ભાતના
જમીન પર વેસાયેલા દાણા. ભોજ્ય નાવે-ખાવામાં ન આવે, ખાવ
ન બને. ગકરીનું દૂધ કે ઘી કે જાનના વેસાયેલા ટાઢા દાણા
ભોજનની ગરજ નહિ સારે.

પ્રા. જ્ઞેશીનો પાઠ છે : “એક અગ્નનું દોળ ભોજ્ય ધૂત
નાવે શતથી.”—“એક ગકરીનું દુગાણું રાખવાથી સો માણસને
પૂરું યામ એટલું ઘી ઉત્પન્ન થતું નથી.”

કુલી-મકાઈની ધાળી. ફાર-પુકળ. વીતથી-વિતથ, ફેગટ,
મિથ્યા. મકાઈની ધાળીનો ઢગલો દેખવમાં મોટા પશુ પૌષ્ટિક
ખોરાકની તોલે ન આવે; જૂખ દૂર નહિ કરે. જદરી-ખોર. સાર
ઉગરે શું-જયત સી યામ? વૃષ્ટ-શૃષ્ટિ. મેઢ-મેઘ, વરસાદ. અણુ-
સિંગી-જેને સિંગ એટલે દેહ આકાર કે હિપાગિ કથું નથી તે
જલ. અર્કફલ-આકાશના છોડનું ફળ. તથ-ચ. આકાશનાં ફળ-
આકાશિયાં-આરંભમાં દેખાવમાં મુંદર લાગે છે પણ પાંદે ત્યારે
ફાટી જાય છે અને એમાંનું ચ પવનમાં બિડી જાય છે.

આ છપ્પામાં પણ સાધનોની અપૂર્ણતાને જ આગળ કરવામાં
આવી છે. જ્ઞાનુલવ વગર જ્યાં મિથ્યા સાધનો આકાશિયાં માફક
બિડી જાય છે.

સરખાવો:—

“મારે એમ પડ્યું પાકરું, હું પછું મૂક્યું એ આદ્યું,
દર્મ અહંકારતણું ગણું મૂળ, જેમ અર્કનાં બિડે તૂલ;
ન લજા સરખું મેં તાં લણું, એમ અખા જથારથ ધણું.”

છાપેા ૩૬. પારસ-પારસમણિ. તેના સ્પર્શથી અન્ય ધાતુઓ સુવર્ણ બને છે એવી માન્યતા છે. દુઃઆપ-મેળવવી મુશ્કેલ. લાવે-ગમે, ધર્યું.

સરખાવો:—

“હવે પદાર્થનું કહું દષ્ટાંત, તે ચિત્ત દર્ષિ સાંભળજે શાંત.

જેમ લક્ષણુ ખત્રીશનો જન, તેને પગલે પગલે ધન.

સ્વતઃસિદ્ધ ઉપનો ધનવાંત, તેને ભોગતણેા નહિ અંત.

સ્થાને કાજે કરે ઉપાય? રજો ચરણે લક્ષ્મીધર થાય;

ભોગે ભયો રહે દિનરાત, તે કેમ લહે દરિદ્રની વાત?

તેણે દરિદ્ર ન દોકું, જહાંતહાં મન ભોગે મળ્યું,

તે ઉપાય કરે નહિ કશો, ધન દેખી જાયે નહિ ધસ્યો;

એમ પદાર્થપદને વિષે, મક્ક થયો તે અન્ય નવ લખે.”

(ગુ. ચિ. સં. ખંડ ૩, ૮૯-૯૨)

જેણે અભ્યાનુભવ કર્યો છે અને અભ્યપદમાં જે લય પામ્યો છે તેને દુનિયાના ધનદોસત, માલખજાના, સુખોપભોગો, સત્તા, વૈભવ ઇત્યાદિ કશી વિસાતમાં નથી.

રવિરથ-સૂર્યનો રથ. બહુ કોડ-કરોડો. અનલ-અનલ પંખી. આ એક દર્શિપત પદ્મી છે. તે કદી પૃથ્વી પર આવતું નથી, કેવળ ગગનસંચારી છે. એ પદ્મીના સંબંધમાં એવી માન્યતા છે કે તે વારંવાર જગાં મરે છે છતાં પોતાની રાખમાંથી જ પાછું જન્મે છે. લેખે-લેખામાં, ગણત્રીમાં. રસના-જલ.

સરખાવો:—

“અમિકાઠ મેલી વીંઝે પંખ, ઉપર શિડી નાખે નસંક.

નિજ દમ્ભાએ જાણે કાચ, સ્વાતશ્રુદે ફરી પરગટ થાય.
એમ અખા હોય બ્રહ્મવિચાર, ઉત્પત્ત્યવ્યર્થ આહુ ત્યમ સંસાર.”
(છ. ૫૮૯)

છપો ૩૭. આગળના છપામાં આવેલ શાનોપદેશનો મહિમા-
ફલશ્રુતિ—અહીંથી શરૂ થાય છે. અખાએ આળીસમા છપામાં
કહ્યું છે તે પ્રમાણે છેલ્લા છપા ‘અનુભવવિદુ’ની ફલશ્રુતિ રજૂ કરે
છે. આમ કરવામાં અખો અધ્યાત્મવિષયક કે ધાર્મિક ગ્રંથોની
પરંપરાને અનુસરે છે. દુન્યવી માણસો હમેશાં સકામ શુદ્ધિથી
કાર્યો કરતા હોય છે. ‘પ્રયોજન વગર મંદશુદ્ધિવાળો પણ કશું
કરતો નથી’ એમ કહેવાયું છે. અખો તો જાગી શુદ્ધિવાળા સમક્ષ
પોતાની કૃતિ મૂકતો હોવાથી એ કૃતિનો સાચો મહિમા એણે
દર્શાવવો રહ્યો. એ દર્શાવતાં એ કહે છે કે અહીં રજૂ થતું અનુભવ-
કથન મહાદેવ અને બ્રહ્મા જેવા દેવોનું જીવન છે. બ્રહ્માને આપણે
સૃષ્ટિના સર્ગકર્તા જાણીએ છીએ અને મહાદેવને કે રુદ્રને સંહારક
માનીએ છીએ. એવા સમર્થ દેવોનું જીવન નો આ ‘અનુભવ’
હોય તો ‘મોટા કરે તે સૌ કરે’ એ ન્યાયે વિભૂતિ દમ્ભતા સૌએ
આ ‘અનુભવ’ કરવો રહ્યો. જે દેવાંથી છે તે સૌને તો આ અનુભવ
રૂપી સુધારકનું પીણું જ ઈષ્ટ છે. માનવીઓ પણ અહીં રજૂ
થયેલ તત્ત્વોપદેશનો સાર મહી લે તો હરિના અવતાર સમા બ્રહ્મચારી
શુરોએને ચરણે બેસી સંસાર તરી જાય.

જેમ ઘટ મધ્યે આકાશ રહે—જુઓ ટિપ્પણ, છપો ૩.

છપો ૩૮. વેદાંતના સિદ્ધાંતો અટપટા છે. જે પ્રત્યક્ષ છે,
દૃષ્ટિયગોચર છે, તેને મિથ્યા માનવાનું વેદાંત જણાવે છે; જે અપ્રત્યક્ષ
છે તેને પ્રત્યક્ષ કરવામાં જ જીવનનો સાર છે એમ કહે છે. આત્મસ્વરૂપને
પામવા માટે બેદશુદ્ધિ જર્વા જ નોઈએ, અહંભાવ હીડવો જ નોઈએ.

અનેક દેવદેવીઓની આરાધનામાં રચ્યાપચ્યા રહેતા દેહધારી સકામ જીવાત્માઓને આ વાત કેમ સમજાય? કશું થતું નથી, કશું જતું નથી, જે છે તે તેમનું તેમ જ છે' એમ કહી ચૂકેલા અખેા હવે સહેલાઈથી સમજાય એવા દાખલાઓ દ્વારા સંક્ષેપમાં બ્રહ્માનુભવની વાત કહે છે.

હતું-દેખાતું, પ્રત્યક્ષ. સંસાર પ્રત્યક્ષ છે. અણુહતું-નહિ દેખાતું પરોક્ષ. બ્રહ્મવસ્તુ સામાન્ય માણસને અણુહતી છે, તેથી એ ધ્યાનમાં આવે તો આવે. વાંઝણી એટલે સંતાનરહિત સ્ત્રી. તે વાંઝણીનેા છોકરો સમરમાં વિજયી બને તેના જેવી બેહુદી લાગતી આ વાત છે. જીવ, જગત, ઇશ્વર, માયાની ચર્ચા બ્રહ્મજ્ઞાનની દ્રષ્ટિએ કામની ખરી? જે હતું નહીં—છે નહીં અને થવાનું નથી તેની ચર્ચા—વિચારણા નિરર્થક નથી શું? વેદાંત આવી સમસ્યા ઊભી કરે છે. જ્ઞાનાનુભવને યથાર્થપણે શબ્દોમાં રજૂ કરી નથી શકાતો. અને તેથી આ અનુભવકથા અકથ છે. વાણી એને યથાર્થ રીતે રજૂ કરવા સમર્થ નથી, પણ અધ્યાત્મની મૂઝવાળો માણસ તરત એ સમજી જશે.

એ મહા અનુભવ આકાશવત—જુઓ ટિપ્પણ, ૭૫૦ ૩.

આ ૭૫૦ને નીચેનાં અવતરણો સાથે સરખાવવા જેવું છે.

“આત્મલક્ષ્માં નહિ પર આપ, વણસંતાને કેનો બાપ?”
(જ. ૬૭૧)

“ગર્ભ નથી કાઈ આપ્યો જન, તેનું શું દરેકે કહો મન?”
(ગુ. સિ. સં. ખંડ ૩, ૨૪)

‘વધ્યાસુત જેમ સુખ સરાહે, અચર્યો રસ પીવો નર્યો.’
(અ. ગી. ૬. ૧૮, ૨)

“મુખ વિના રસપાન કરવો, એહેવું તે બ્રહ્મજ્ઞાન;

શ્રવણ વિના તે સંદ સુખવો, નેત્રવિદોલું ધ્યાન.”

(અ. ગી. ૬. ૧૮, ૩)

“એ પ્રીછણહાર વિના પ્રીછવું, પદારથ વહોણી પ્રીછ;
આપે આપનું જે નિરીક્ષણ, ઇચ્છાવહોણી ઇચ્છ.”
(અ. ગી. ક. ૧૮, ૧૦)

“સંસાર મુત વધ્યા તણો, તે જાણીને નિર્ધાર;
અને પોતે કહે પોતે સાંભળે, એ વાણ્યનો વિસ્તાર.
તેમ ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષ લખિયાં જૂત ભવિષ્ય ને વર્તમાન;
બ્રહ્મચારી ગૃહસ્થ વાનપ્રસ્થ સંન્યાસી, એ વધ્યામુત નિદાન.
અંડજ ઉદ્ભવિજ સ્વેદજ જરાધુજ, ચ્યાર આણ્ય ચોરાસી લક્ષ;
સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાલ દસો દિશ, એ વધ્યા મુતની પક્ષ.
જન્મ મૃત્યુ ને દેહ કર્મ ગુણ, તે નથી કાંઈ પ્રાય;
મંત્ર જાંત્ર ને યજન યાજન, એ વધ્યામુતની કાય.
દાતા ભોક્તા દેશકાલ કર્મ ફલ, સર્વ જાણો એહ,
થયું નથી તેહેને ધાપ શાનો, એ તો મિથ્યા નરને દેહ.
ભાઈ વસ્તુ વિચારે કાંઈયે નથી, એ તો અણુજીવ ધાયરહે જાય;
શિવ તો ત્યમનો ત્યમ સદા, જેહેને સિંગ નહીં પ્રાય.”
(અ. ગી. ક. ૪૬, ૪-૯)

ક્ષેત્ર સાડું જિગસે-ભક્તવિરોધ માટે અખો અખેગીતાના
૧૧ મા કડવામાં કહે છે:—

ક્રિા. ભેળી ‘ખેતર સરખો ઉતરી’ એ શાક લઈ સમળવે છે:
“અહાંના આકાશ-વરસાદ જેવું છે. વરસાદ સર્વ સ્થળે સરખો પડે છે
પણ ખેતરની ફળદ્રુપતાના પ્રમાણમાં વધારે ઓછા થાય છે તેવી રીતે જ્ઞાન
પ્રાપ્તિ થાય છતાં અધિકાર પ્રમાણે તેની વધતી ઓછી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ
થાય છે.” અહીં ‘આકાશ’નો અર્થ ‘વરસાદ’ કરવાની જરૂર નથી
લાગતી. અમારેના કાષ્ઠ કે ના શિષ્યજનમાં બતાવ્યું છે તે રીતે ‘આકાશ’નો
અર્થ ધરાવતો ઠીક લાગે છે. અને એ મુદ્દા-અનુભવ કોઈક ક્ષેત્ર-અધિકારી
વ્યક્તિને જ પૂરેપૂરું સાંપડે તેમ છે.

“ નવનીત સરખું હોયે કામલ, કહ્યું ન જાયે હેત;
તેજેની આંખમાં અમૃત ભર્યું, ઠરિભક્તિ કુરું તે ખેત.”
(કડી ૮)

છાપો ઉઠે. સાર વસ્તુ-મહાપદ. સ્વે-સ્વયં, પોતે. હિમાળો-
હિમાલય. આયાસ-પ્રયત્ન. સાર-તત્ત્વ, રહસ્ય. બુદ્ધમાને-બુદ્ધિ
પ્રમાણે. (માન-પ્રમાણ, માપ). બ્રહ્માનુભવનો આ ઉપદેશ જે
સ્ત્રીપુરુષો બ્રહ્માભક્તિપૂર્વક સાંભળશે તેઓ જાતે મહાપદને પામશે.
બ્રહ્મરૂપી હિમાલયમાં એમનો દેહ ગળીને જળમાં ભળી જશે, એ
દેહનું છૂટું અસ્તિત્વ નહિ રહે. સંસારથી વિરક્ત જાનેલ માનવીઓ
જીવનના અંતિમ દિવસોમાં પાંડવોની માફક હિમાલયમાં જઈ,
‘હિમાળે હાડ ગાળવા’ની વાતો કરે છે અહીં કોઈ સ્થૂલ હિમાલય
પર્વત પર સ્થૂળ દેહને જવાની ને ત્યાં એનો અંત આવવાની
વાત નથી. મહાપદને પામતાં બ્રહ્મદશામાં છતો દેહ અણુછતા
બ્રહ્મમાં જ ઓગળી જાય છે. દેહનું મિથ્યાત્વ સમજાઈ જતાં
દેહાભિમાન શી રીતે રહે? અને બ્રહ્મદશામાં સર્વત્ર એકરૂપતા
જ જણાય ત્યાં દેહબુદ્ધિ રહી શકે જ નહિ એ સ્પષ્ટ છે. બરાસ
કપુર ખુલ્લું રાખીએ તો જોતજોતામાં હવામાં ગ્રીડી જાય છે, એને
માટે કોઈ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. એ જ રીતે જેને બ્રહ્મવિચારનો
સાર સહચરુ દ્વારા સમજાયો છે તે મિથ્યા માયાવી સંસાર અને
સ્થૂલ દેહબુદ્ધિને ત્યજી દઈ પરમ સત્યને આપોઆપ પામે છે.

સરખાવો:—

‘સંપુટ બિઘડે જાય બરાસ, તેમ કૈવલ્યમાં સહુનો વાસ.’

(પંચીકરણ ૫૫-૫૬)

વેદાંતનું આ તત્ત્વદર્શન અજો પોતાની બુદ્ધિઅનુસાર અહીં
રંગૂ કરે છે. અવગત વેદાંતના સિદ્ધાંતોનું અજાનું પ્રતિપાદન

અત્યંત સમર્થ છે એ બાબતમાં કશી શંકા નથી. પણ એ સિદ્ધાંતો જે સમજી શકે તે જ સમજી શકે. બધા જ વેદાંતજ્ઞાનના આધિકારી નથી.

નિમિત્ત માત્ર અખો—બ્રહ્મજ્ઞાની અખો કહી ચૂક્યો છે કે સર્વત્ર એક ને અદિતીય બ્રહ્મનો જ વ્યાપ હોઈ જાય છે અને શું કહે? ‘બ્રહ્મ સદૃશં કરે બ્રહ્મ પાસે’ એ સ્થિતિ પ્રવર્તે છે. પરમાત્મા જ બધાનો કર્તા-કારયિતા છે, અખો તો માત્ર નિમિત્ત છે, કૃતિ તો પરમાત્માની જ છે. વ્યવહાર-દૃષ્ટિએ જ અખો ને પરમાત્માના ભેદ છે. અન્યત્ર પણ અખો આમ કહે છે :

“વાણુ” હું તમે વળવણુહાર, તે વાણુ” જ્ઞાને ઘરે અહંકાર ?
 તે જોતાં સર્વ તમારાં કામ, આ અછતાણું અછતું નામ.”
 (છ. ૬૬૨)

“નાથ નિરંજન મંથકર્તા, અખો તે નિમિત્ત માત્ર;
 જ્યમ વાણુ” હીસે વાજતું, પણ વળડે શુશ્રુપાત.
 જે પૂરણુ બ્રહ્મ પૂરી રહ્યો છે, ઘર ઘર બોલણુહાર;
 તેણે આપે આપનું વર્ણન કીધું, સ્વસ્વરૂપ નિરધાર.”

(અ. ગી. ક. ૪૦, ૯-૧૦)

છાપો. ૪૦. શુદ્ધિપૂર્વક વિચારી જોતાં વિવેકબુદ્ધિવાળા માનવીને સૃષ્ટિના આદિ મધ્ય અને અંતમાં કેવળ બ્રહ્મ જ જણાયો. સ્ત્રીપુરુષો ચર્મ-હાડમાંસના દેહ નથી પણ ચેતન બ્રહ્મની જ અભિવ્યક્તિ છે.

સરખાવો:—

“નામરૂપ નરને વિષે, જેમ ધાતુ હિપર મદાર;
 ધાતુ હામે બ્રહ્મ જાણો, માટે નાના નામ અંકાર.”

(૫૬ ૧, ૮)

“મરંશુ જીવન” સો દેહકા ધરમા, મેં તો નાહીં ઈન્દ્રી અરુ
યર્મા.” (પદ ૧૦૭, ૬) દિવસ છે જામ નિશાનો—છપ્પા ૧-૩૬માં
અખાએ વેદાંતજ્ઞાન બોધ્યું. જે એ જ્ઞાન પચાવે તેને તો
હમેશાં દિવસ છે, જાલનો પ્રકાશ અખાધિતપણે પ્રાપ્ત છે. અન્યત્ર
કહેવાયું છે તે પ્રમાણે જે માણસ સૂર્યના રથમાં બેઠો છે એને
અધકાર કહેવો? એને તો સદાય દિવસ છે. માણસની અજ્ઞાનદશા
તે રાત્રિ, અજ્ઞાન તે અધકાર. એ અજ્ઞાનને પરિણામે સાચો
લાગતો સંસાર તે જ્ઞાનદષ્ટિએ મિથ્યા છે, કેવળ જામ છે.

લેખ તે જાલદિશાનો—છેલ્લા ચાર છપ્પા ૩૭ થી ૪૦ ફલ-
સ્તુતિરૂપે છે એ આપણે જોયું. એ ચાર દ્વારા જાલજ્ઞાન પ્રાપ્ત
કરવાનો માર્ગ અને એનાં ફલ રજૂ કર્યાં છે જેથી મુમુક્ષુને સહેલાઈથી
સૌ સમજાય, ને એ જાલની દિશા લે-જાલપ્રાપ્તિને માર્ગે જાય.

આ ચાળીસ છપ્પામાં સમાયેલો જાલોપદેશ જે ‘સૂત્રાણો’
માનવી અંતરમાં ઉતારે તે ચિદ્રૂપ-જાલરૂપ બની જાય, પરમ
ચૈતન્ય સાથેની એકરૂપતાનો અવર્ણનીય આનંદ-જાલનાંદ પ્રાપ્ત કરે.
સમસ્ત વિશ્વમાં એક માત્ર હરિ જ સહાર બર્ચો છે.* ‘હરિ’ માં

* પ્રો. જોષી લખે છે : “અખાનો અમતવાહ એમ કહે છે કે જગત
સર્જાયું નથી, છે પણ નહિ, હવે પણ કાંઈ થવાનું નથી; સર્વત્ર કોઈ શાંત
સાગર પેઠે સહાર ચૈતન્યમય જાલ:જાલ્યો છે. તેમા કાંઈ ફેરફાર થયો જ
નથી : હું નથી, તમે નથી. પૃથ્વી નથી, સ્વર્ગ નથી, જાલ નથી, સર્જનનો
હલ્ય નથી, અંત નથી, કાળ નથી, બાવિ નથી—જેમ છે એમ સર્વત્ર સહાર
જાલ બર્ચો છે—પ્રાતિથી જ આ જગત કે જાલોંડનું દલ્ય દેખાય છે.”
અખો વેદાંતના તત્ત્વચિંતનને જે રીતે નિરૂપે છે તેમાં કોઈ જાલની વાડાખંધી
નથી, સાંપ્રદાયિક મંતવ્યોના સાંકડા મનના દુરાગ્રહો નથી. વેદાંતમાં પણ
વાદો જન્મ્યા છે એ સાચું છે, પણ અખાને વાંચ્યા-સમજ્યા પછી એણે
આપેલ જાલોપદેશ માટે કોઈ વાદન નિમિત્તો નથી—તે સત્યવચકારક અને છતાં-
કરવો અમને કહેવો નથી. અખાનું નિરૂપણ જેવું છે તેવું સુસ્પષ્ટ જ
છે-સં.

ક્ષીનું થઈ જનારને અન્ય કથાનું લેખું જ ન રહે. 'હું' બ્રહ્મ છું' 'આ સપથું' બ્રહ્મ છે' એ પ્રકારના સતત અનુભવ પછી 'હરિ' સિવાય કંઈ વસ્તુનું ઉચ્ચારણું સંભવે ?

પ્રા. નેપી ઉચ્ચાર-વાણીનો અર્થ પ્રેરિત વાણી કરે છે અને ઉમેરે છે કે "અખાના હૃદયમાંથી આપોઆપ આ યાન સ્ફુરી જાય છે."

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न वाञ्छति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं कर्मात् पराम् ॥

(ભગવદ્ ગીતા ૧૮, ૫૪)

પરિશિષ્ટ ૧

કેટલાક શબ્દો અને દૃષ્ટાંતોની યાદી.

(સંખ્યા જાણાતો નિર્દેશ કરે છે.)

અળ તણું દોળ્ય	૩૫	કાચનું. મંદિર	૨૭
અનલ પ'ખી	૩૬	કાલ-નટ	૨૩
અરણ્યરુદન	૨૦	કિરણી-ઉત્સાહ	૧૩
અરીસામાં સમાવું	૮	ખાંડું	૨૪
અર્કનો ઉદ્યોત	૪, ૩૨	ગુરુગમ	૧૬
અવનીનો અર્થ	૯	ગુરુ તણી દૃષ્ટ	૨૪
અષ્ટાંગ યોગ	૨૧	ગુરુ થા તારો તું જ	૩૧
અંબરઆધુ'	૮	ઘટ મધ્યે આકાશ	૩૭
અંબરવત મન	૩	ચતુર દેહ	૨૪
.. ઈશ	૬	ચતુર સિંગ	૧૫
અંમર વિષે આલોચ	૧૪	ચરણકમળ	૪, ૧૩
અંબુ-ઇન્દુ	૭	ચિદ્ર્યોનિ	૫
આકતું ફળ	૩૫	ચિદ્રમે	૧૫, ૧૮
આકાશ-આધિરો	૬	ચિદાકાશ	૧૫, ૧૮
આકાશ-કુસુમ	૨૦	જગત-જ'નન	૭
આકાશવત મહા અનુભવ	૩૮	જળકમળ	૩
આલ્યનું પારખું	૨૪	જીવ-ઈશ્વર	૨૯
આત્માનો વ્યાપ	૯, ૧૦	જીવ-મુક્ત	૧૬
ઉત્તમ મધ્યમ વાત	૨૬	ઝાકળની દૃષ્ટિ	૩૫
કટા-ઈડ	૨૩	તકપાન	૨૧
કમળાનું કાસળ	૧૪	તિમિર-પાત્ર	૨૦

દીપક	૮, ૧૩	માયાના મર્કટ	૨૩
દીત	૨, ૨૪	રવિરથ	૩૬
દેત તથો અધ્યાસ	૨૫	રાઝપુત્રનો ન્યાય	૨૫
નારીકુંજર ચીર	૨૮	લિંગ ચતુષ્ઠય	૫, ૩૪
પર્વતની પ્રોઢમ્ય	૩૦	લિંગલંગ	૨૨, ૩૦
પારસનો ધનવંત	૩૧	વસ્તુ	૨૭
પિંડ-બ્રહ્મિંડ	૨૮, ૨૯	વધ્યા-સૂત	૩૮
ફૂલીનો આહાર	૩૫	વૈરાટ	૨૮
બેદરીનો વેપાર	૩૫	ચરદનો ચંદ્ર	૧૫
બરાસ પવને જાય	૩૯	સમગ્ર	૪
બહાર બુદ્ધિ	૩૧	સર્પિસમય દ્વિધિ	૧૨
બ્રહ્મ-હિમાળો	૩૯	સાગર-સરિતા	૧૧
બાતુ કુવન	૭	સાધુજન્ય	૧૩
મન-ઉપાસના	૨૨	સીકુંજર	૨૯
મન-માનીનતા	૨૧	સ્વપ્રસંસાર	૧૦
મને માન્યું	૨૬	સ્વસ્વરૂપ	૩૧
મહાપદનો મર્મ	૮	હરિ-અવતાર	૩૭
માયા	૨૬	ક્ષેત્ર	૩૮

પરિશિષ્ટ ૨

‘અખાના છપ્પા’ માંથી

વાત અલૌકિક અનુભવ તણી,
પ્રપંચપારે રહેણુ આપણી,
જ્યમ પખી ઝોછાયો પડીઝો જળ,
પણ પોતે ઊડે અલગ નિરાળ.
અખા યાનીની એવી કલા,
વર્ત્યા જાય તે ઉપર હલા. ૧૪૮

અર્થે કર્યો અનુભવમાં કલા,
જ્યમ આકાશ ઉદરમાં વરતે દશે દિશા.
જ્યારે જેનું રાજ જ જળણુ,
ત્યારે માનવી તેની આણુ.
જ્ઞાન-અગનમાં નોહો દેશકાળ,
એ તો અખા અણુજલ્પયા બોલે આળ. ૨૪૯

અદ્દ મહાસિધ્ધ ઈશ્વરને વિષે,
તેને વેદ માયા કરી લખે.
તેની કશ્ચિકા તે આ જીવ,
તો સિધ્ધ સહિત કયમ યારો શિવ ?
લોકપતિ જે સિધ્ધ વડે,
પણ અખા અનુભવને કાર્મી નવ અડે. ૨૫૧

અનુભવી જ્ઞાન તાં એવું કથે,
કર્મ કર્મ લાજી કરે જથે.

આત્મતાત્પ મહિયું ઊધરે,

નામ રૂપ કૃપા શું કરે?

એમ અજે તાં કીધી આથ,

હવે કામ શું આલે હાથ? ૨૬૧

ગાન કરી શું સાધ્યું ઘાડ,

જો અંતરે અવિદ્યાએ વેપ્યાં હાડ!

અનુભવ કરે ત્યારે આત્મા,

મુખ નિંદા દીસે નહીં કામાં.

અખા કથ્યું પણ સાધું ગાન,

શું ગુરુ આગળ માંડ્યો'તો કાન? ૨૬૨

ગાની ઘર સફટા થઈ રહે,

પણ મુજબ તે ને અવસર મરે.

મુજે ઘેર બેઠાં સદૃષ્ટ બાણ,

પણ વીર તે ને થોભે ધમસાણ.

અખા કથાનીથી અનુભવ તે અલગ,

જ્યમ જિયાં ચક્રે આકાશ જ સંગંગ. ૨૬૩

બહુવિધ છે શાસ્ત્રનું જાણ,

જીર્ણનાશિ ચૂકે નિજ સાજ.

ત્યમ હવશ્યે કરી ગૂંચ્યા મંથ,

મગતે બહુ વધારે પંથ.

પણ ગાન તો છે આત્મમયજ,

અખા અનુભવ લોએ તો જીજ. ૩૦૮

સર્વાંગીન સર્વરૂપે સદા,

એકું દેવત્વ સમન્વિત જદા.

તે માહે આપ્યાં ચૌદે લોક,
 અહકું ઓછું ચઈ ગયું ફેલ.
 અખા જે મોટા તે અનુભવ વડે,
 દેહ ઉપાધ કરવી નવ પડે. ૩૭૪

સર્વાતીતમાં ઉત્પત્ય-અંત,
 શેષ નાગ વેકુંઠ પર્યંત.
 ચૈતન્ય કારણ, કાર્ય જૂત;
 જ્યમ પટ કાર્ય ને કારણ સૂત.
 અખા જાણ અરૂપી વડે,
 એમ જોતાં અનુભવ નીમડે. ૩૭૩

એમ જાણ્યા વિના ઠાણા સહ,
 ઘણાં આચરણ આચરજો બહ.
 સર્વે સ્વપ્નાંતરના ભોગ,
 જપ તપ સંયમ સાધન જોગ.
 હજે અખો જે ખરો જાગરો,
 તેને એવો અનુભવ હશે. ૩૭૪

પિંડને લેજે છે બ્રહ્માંડ.
 બ્રહ્મા આદિ કીટ પતંગ.
 પ્રાક્રમ વિષે અહકુન્ન્યૂત લોચ,
 પણ કારણ પ્રત્યે સમતા સ્હોચ.
 અખા એ અનુભવ હદે રાખ,
 જેની લાગવત ગીતા પૂરે સાખ. ૪૬૧

સામે કા દુઃખદાતા નથી,
 જ્યમ તાળી નવ પડે એકહથી.

સ્વપ્ને દીસે નર અનંત,

તે જ્યમ અછતા પ્રગટે જત.

અખા વસ્તુપણે જાગશે,

તેને એવો અનુભવ ઠરો. ૬૨૩

સમજ્યું તે અણસમજ્યું થાય,

અણસમજ્યું સરખું સમજાય.

એની કો દેવા નહિ સાખ,

અનુભવ. ઊપ-યો તેને દાખ.

નિજ ઘર વર્તી જે કો ઠરો,

અખા તે એમાં પહોંચશે. ૬૨૪

અનુભવી આગળ વાદ જ વહે,

ઊંટ આગળ જ્યમ પાણી ખરે.

ઊંટ તણાં આપાં મેલાણ,

પાણાના તો હડે પ્રાણ.

અખા અનુભવી ઈશ્વરનું રૂપ,

તો સાગર આગળ દુનું દુદે રૂપ? ૬૨૫

આવી નગરમાં લાગી લાય,

પંખીને શો ધોખો થાય?

ઉદર ખિચારા કરે શોર,

જેને નહિ ઊડવાનું જોર.

અખા જાની ભવથી ક્યમ ડરે?

જેની અનુભવ-પાંખ આકાશે ફરે? ૬૨૬

મોટી તાણ છે પંથ જ તગી,

નથી જલ્દા એટ છે ધરૂં.

પોતાના ઇષ્ટની પાળવી ટેક,

સકળ ઇષ્ટનો અધિપતિ એક.

જેમ રાજ એક ને પ્રજા જૂજવી,

અખો એ રીતે જુએ અનુભવી. ૬૮૭

વસે વેગળા મર સમજુ સજ્જન,

તોયે ત્યાંથી અર્પે મન.

પ્રપંચ રીતે ન રાચો ભાઈ,

એવી પરાપારની છે સગાઈ.

જેમ અનુભવી અનુભવીને લખે,

અજગો રે વીધાણુ પખે. ૭૦૧

નવનીત કમાયો જુગતે કરી,

જેમ દેહ-આતમાવાડિયે ઓળખ્યા હરિ.

તે વિવેકી સદ્ગુરુએ વસોબધુ,

નવનીત નરાણુ પાખ્યો તદા.

અનુભવ અગ્નિ કીધું તૂપ,

અખા ભાળ એ અહરવરૂપ. ૭૪૨

પરિશિષ્ટ ૩

ભાષ્યદાસકૃત

અજગર-અવધૂત સંવાદ

ઉત્તમ વાણી ઓચર્ચા, અજગરને અવધૂતઃ
સાંભળ સાધ ! ઠટ્ટુ તુને, (એક) અકળ કથા અદ્ભુત. ૧

સાર તણું એ સાર છે, ઉપનિષદનો અર્થ;
શુદ્ધ થકી તે શુદ્ધ છે, મહેશે તે સમરથ. ૨

રજની ને દિવસ નહીં, અર્ક તણે જો કાળ;
ખંધ મોક્ષ તે કંપના, તું કેવલ વસ્તુ વિચાર. ૩

ખંધ મોક્ષ કેને કહું, એ વસ્તુ નિરંતર સૌય;
વાચારંભણુ છવ છે, જ્યમ દીસે મુગતોય. ૪

હું નથી, આ તું નથી, નથી નથી જગત સંસાર;
મુગજળ સરખા માનજે, ને દીસે આકાર. ૫

પુણ્ય પાપ એકે નથી, નથી ધર્મ અધર્મ;
જન્મ મરણ એકે નથી, (વળી) ખંધ મોક્ષ તે જર્મ. ૬

અનુભવ રજે ગપનો, એ સહસ પદારથ રીઝ;
રિપદ આદિ મરાગર, (એ) સવન સરોખા સો. ૭

ચોપાઈ

ન અર્થ મુક્તિ ને દામ, દિપદ આદિ ચરાચર નામ.
રા મનની છૂટી આશ, મૃગનૃચ્યા માનો આલાસ. ૮

મક્ષધ્યાન મેં તજિયાં રાય, કર્મ શુભાશુભ ને કહેવાય.
યાગ તણે મેં ત્યાગ જ કર્યો, અને મેલ કખા મનનો જિતયો. ૯

મેં તો મુખ મેં કહ્યું નવ જાય, મગન થયો અમૃત ફલ માંય.
મેં સમઝે સફળે સમજાય, અર્થલાભ સંતોષે થાય. ૧૦

આપે આપ રહ્યા પદ એક, કું તું જગત નથી વર્ગો છેક.
વાટે ધાલે કચમ કહેવાય, જિહ્વાથી કહ્યું નવ જાય. ૧૧

જ્યમ કાલો સાકર ભાવે ખાય, તેહનો સ્વાદ કલો નવ જાય.
ઉત્તમ સ્વમ શુંગાને હવુ, (કંઈક) કોટિ સ્વર્ગતણું મુખ લણું. ૧૨

હર્ષભર્યો મન જાગ્યો સહી, (પછે) મનમાં આનંદ પામ્યો અહિં.
તે કહેવા ધણું મેં આ ગમે, (પછે) મનમાંનો મનમાં વિસમે. ૧૩

ધાવે વત્સ અમાને ધણું, પૂંછ હલાવે પોતા તણું.
તેનું મુખ તે તેહ જ લહે, પછે મહાપુરુષ રાજાને કહે. ૧૪

કચમ કરું કચમ કરું કચમ કરું જૂપ, એઆદિ અનુપમ અકળ સ્વરૂપ.
એકે ઉપમા દેવા નથી, સત્ય સત્ય મેં વાણી કથી. ૧૫

વાણી વિના કું બોલું સાર, તુરીયાતીન અપરંપાર.
એ બોલો એ બોલો રાય, એ મોટી સમસ્યા કહેવાય. ૧૬

ઉવે કહેવાને હારી વાણુ, એક દલાંથી લીંદ વળો જાણુ.
મનના કહ્યા ચોટે લોક, શ્રોતા વક્તા બન્ને ફાક. ૧૭

કચમ કહું કચમ કહું કચમ કહું રાય, તું મૌન મહી જોને મનમાંય.
મન જોનાં મન જાણે દગી, એટલા ઉપર શું છે વળી? ૧૮

ઢાણુ કહે ને ઢાણુ સાંજજે, આપેં આપ નિરંજન મજે.
નિરંજનનો એ નિર્ધાર, સત્ય સત્ય એ વારંવાર. ૧૯

શાસ્ત્ર પુરાણુ નથી જ્યાં વેદ, મારું તારું ન મજે બેદ.
કર્મ કાવા જાયા નહિ ધૂપ, રાગ રંક નથી ઢા જૂપ. ૨૦

મુખ ને દુઃખ લગારે નથી, મૂરખ પાંડિત નહિ ઢા જાતિ.
ઢા જ નથી જે કરે અદકાર, આપેં આપ નિરંજન સાર. ૨૧

તે તો નથી રે લગારે દૂર, આપેં આપ રવા જરૂર.
સૂર્યમંડળને દિવસ નહિ રાત, વર્તુ ચાર એક નહિ જાત. ૨૨

ત્યાંહાં નથી એકે આશ્રમ, જ્ઞાન વિજ્ઞાન નહીં એ યાત્ર.
સૂર્યમંડલ વિશે એની જ્યોત. ચંદ્ર વિશે એનો ઉદ્યોત. ૨૩

અગ્નિ વિશે એનો પરકાશ, એને ઢાનો નહિ આલાશ.
ચંદ્રમૂર્ધ વટે નવ દેખાય, અગ્નિ વટે દર્શન નવ થાય. ૨૪

એને એ જ વટે ગોધિયે, જ્યમ હારે હીંગે ચેધિયે.
તેના તેજ વટે તે દેખિયે, (ત્રીજો) ઢાટિ પ્રકારે નવ પેખિયે. ૨૫

સાંભળ સંતુ કહું મહાનંદ, તું છે સાધુ સિંગેમજિ સંત.
સંતુ મધ મુજ સાદે દુર્ગ, માટે તુજને કહેતું પડ્યું. ૨૬

- હું પલટાતાં તે હું થયો, તે પલટાતાં હું તે રહ્યો.
એવી શુદ્ધિ કરો હરિદાસ, આ સઘળો એનો પરકાશ. ૪૬
- તે તે તું ને તું તે તેહ, હાવે હદ વાળી રહું એહ.
વાંઝણીએ જન્મ્યો એક પુત્ર, તે દેશવિદેશ ચલાવે સૂત્ર. ૪૭
- એક સમે તે થયો અસવાર, સસા સંગ ધનુષ હથિયાર.
અશુભજન્મ્યો માણી આવિયો, વ્યોમતલું તે પુષ્પ લાવિયો. ૪૮
- તે લઈને મસ્તક તે ધર્માં, મૃગજલમાહિ મજ્જન ક્યાં.
ચર્ચા વિના ચક્રદિશે ફરે, વદન વના બહુ વાતો કરે. ૪૯
- વળી વળી અનુપમ વાત, અમાસની અંધારી રાત.
સોળ કળા લઈ ઊગ્યો ચંદ્ર, ત્યાં અજવાળું દેખે અંધ. ૫૦
- કહેવા માત્ર એ વચન જ રાય, એમ કદાપિ ક્યમે નવ થાય.
જેમ છે વચન એ મિથ્યારોપ, તેમ એ જગત નથી સંસાર. ૫૧
- હું નહિ, તું નહિ, નહિ લોક, જે દોસે છે તે સર્વે દોષ.
સત્ય સ્વરૂપ રહ્યા અગદળી, વાળી વેદ દો ન શકે કળી. ૫૨
- સાચાનો સઘળો પરકાશ, દર જોડીને દેડે ભાખુદાસ. ૫૩

હાથભંગુરં એ ખોટીં કાચ, વાત કરતાં ફીટી જાય. :
જેમ જગદી જાયે વીજળી, જળ પરપોટો ફૂટે વળી. ૩૬

કૂપો કાચનો ફળકે ટળે, તેમ એ પંડ પલકમાં પડે.
ધૂન માખણ-ઢરી પૂતળી, તાપ મળે જાયે ઓગળી. ૩૭

ધૂત પોતાને રૂપે થાય, ઘટે વધે નવ આવે જાય.
એવો અંતર્યામી દેહ જ થયો,

(અને) દેહ જળતાં એ આત્મા રહ્યો. ૩૮

પિંડ બ્રહ્માંડ આત્માથી થયાં, (અને) આત્માને વિશે વળગી રહ્યાં.
તે માટે એ પિંડ બ્રહ્માંડ, એક આત્મા અખિલ બ્રહ્માંડ. ૩૯

વ્યાપક રૂપ સનાતન સાર, પૂરણ બ્રહ્મ અપરંપાર.
ઉત્પત્તિ સ્થિતિ જલમાં હોય, જલ-લહરી દૃષ્ટાંતે જોય. ૪૦

લહરી થાતાં જળ નવ ટળે, લય પામે લહરી જળ ભલે.
લહરી જળનો એક વિચાર, એમ જાણજો રાય નિર્ધાર. ૪૧

(પછે) મહાપુરુષ રાજાને કહે, જેમ છે તેમનું તેમ તું મહે.
ઉભેરવા ઓસારવા નથી, વીણામણ નવ લાધે રંગી. ૪૨

નારિકેલ રૂલ સાકર તણું બાલ્યાબ્ધંતર મીઠું ઘણું.
મીઠું પણુ મીઠી ગોટલી, મીઠી ઉપરની ઓટલી. ૪૩

બાંધું રૂંધું સાકર જાણુ, તે તું નિમે હૃદમાં આણુ.
એવો પિંડ-બ્રહ્માંડ તે બ્રહ્મસ્વરૂપ, અંતરમાં અવલોકા જૂપ. ૪૪

સલગસ્ય રવા છે રામ, હરિ વિના દાસો નહિ દામ.
મોઢ સોઢનો વ્યાપક જેઠ, તે તે ફું ને ફું તે તેઠ. ૪૫

કું પલટાતાં તે હું થયો, તે પલટાતાં હું તે રહ્યો.
એવી શુદ્ધિ કરો હરિદાસ, આ સધળો એનો પરકાશ. ૪૬

તે તે છું ને છું તે તેહ, હાવે હદ વાળી રહું એહ.
વાંઝીએ જન્મ્યો એક પુત્ર, તે દેશવિદેશ ચલાવે સૂત્ર. ૪૭

એક સમે તે થયો અસવાર, સસા સંગ ધનુષ હથિયાર.
અંધજન્મ્યો માળી આવિયો, બ્યોમતણું તે પુષ્પ લાવિયો. ૪૮

તે લઈને મસ્તક તે ધર્મી, મૃગજલમાહિ મજ્જન કર્યાં.
મર્થુ વિના ચહુદિશે ફરે, વદન વના બહુ વાતો કરે. ૪૯

વળી વળી અનુપમ વાત, અમાસની અંધારી રાત.
સોળ કળા લઈ જીવ્યો મંદ, ત્યાં અજવાળું દેખે અંધ. ૫૦

કહેવા માત્ર એ વચન જ રાવ, એમ કદાપિ ક્યમે નવ થાય.
જેમ છે વચન એ મિથ્યારોપ, તેમ એ જગત નથી સંસાર. ૫૧

હું નહિ, છું નહિ, નહિ લોક, જે દોસે છે તે સર્વે દોક.
સ્વત્ય સ્વરૂપ રહ્યા અગદળી, વાણી વેદ કે ન શકે કળી. ૫૨

સાચાનો સધળો પરકાશ, કર જોડીને દેવે ભાણુદાસ. ૫૩

પરિશિષ્ટ ૪

મોક્ષ

મોક્ષ શું? વસ્તુગતિ યથાર્થ સમજવી તે મોક્ષ. અધ્યાસ, જે મિથ્યા છે, તે બંધરૂપ છે. એ બંધનો ભંગ તે મોક્ષ. વસ્તુગતિ જ મોક્ષરૂપ છે, તેમાં જે બંધ સમજાય છે એટલું મોટું છે. મોક્ષ એવું કંઈ નવું પામવાનું નથી, કે પેદા કરવાનું નથી. મોક્ષ એ તો સ્વતઃસિદ્ધ વસ્તુગતિ જ છે. નથી સમજાતું એટલું મોક્ષ ન હોવાપણું છે. એ જ વાત કંઈમણિ-ન્યાયથી વેદાંતીઓ સમજાવે છે. કંઈ મણિનો ઢાર છે, પણ તે જૂઠી જવાશે છે, બજારમાં નથી, તેથી તેને સોધવાનું મન થાય છે, ને નથી એમ માની દુઃખી થવાય છે. ગળામાં છે એવું જ્ઞાન ચતાં જે માનેલું દુઃખ ઉત્તું તે ટળી જાય છે. એમ વસ્તુગતિરૂપ મોક્ષ તે સ્વતઃસિદ્ધ સર્વદા સર્વનો થયેસો જ છે, પણ અજ્ઞાનને લીધે તે સમજાતું નથી, ને દુઃખ મનાય છે, એટલે મોક્ષ પામવાને માટે ફાંફાં મરાય છે. જ્ઞાન થવાથી મોક્ષ સમજાય છે, થતો નથી. માટે જ્ઞાન એ જ કર્તવ્ય છે. જ્ઞાન થાય એટલું જ કર્મ, જ્ઞાન, સર્વનું કર્તવ્ય છે. બાકી વાસ્તવિક તો શુરુ, શિષ્ય જ્ઞાન સર્વે નકામાં જ છે. બહુ શબ્દોમાં મુંઝવાવું એ વાચોવિચ્છાપન છે એમ બુદ્ધદાર્પણકર્મા કહ્યું છે.

સર્વમય બ્રહ્મજ્ઞાન થાય, છવલાવે જે પરિચેદ વા અધ્યાસ છે તેનો બંગ થઈ એકાકારતા સમજાય એ જ મોક્ષ. એક બ્રહ્મના જ જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન થાય છે. કેમકે બ્રહ્મ એટલે જ્ઞાન. તેથી અનિરિક્ત કશું છે જ નહિ, બધું તેના વિવર્તરૂપ છે, એટલે તે એક સમજાય તો સર્વ સમજાય...

વાસ્તવિક રીતે પિંડ અત્તાંડનું ઐક્ય જ છે; તેમાં વિશ્લેષ કરનાર ચિત્તવૃત્તિ છે. ચિત્ત એટલે વસ્તુઓમાં મારાપણું અર્પવા-રૂપ મનોધર્મ, ને અહંકાર એટલે તે મારાપણાને હુંપણા સાથે યોજવાનો મનોધર્મ. એ હિલચાલ માણસને-જીવમાત્રને-બંધેરૂં છે. તેમને લાગે પિંડઅત્તાંડની એકતા વારંવાર લાગે છે, ને દુઃખ, ક્લેશ, રોગાદિ સંભવે છે. એ બેને મારવાં એ જ મોક્ષ. એ ચિત્તને મારવાનું નામ સમાધિ...પિંડઅત્તાંડની એકતા સ્વતઃસિદ્ધ થાય એ જ સમાધિ, એ જ રાજયોગ, એ જ કૈવલ્ય, એ જ મોક્ષ. તે ગમે તે વખતે પણ પ્રાપ્ત થઈ જ શકે. એ જ પ્રમાણે સર્વથા વસ્તુગતિ જ છે, પણ તેને આપણું અજ્ઞાન માત્ર રોકે છે, ચિત્ત-વિશ્લેષ પેદા કરે છે. એ ચિત્ત જ્યારે નિયમાય ત્યારે મોક્ષ. જો મરતા પહેલાં તેમ થાય તો જીવન્મુક્તિ કહેવાય.

—મ. ન. દ્વિવેદી કૃત
‘સિદ્ધાંત-સાર’માંથી

ઈશ્વર અને જગત

“ઈશ્વર ખરેખર એક જ છે, અદ્વિતીય છે. તે અગમ્ય, અમેય તથા મનુષ્યમતિના ધણા મોટા ભાગને અજ્ઞાત છે. એ સર્વ-વ્યાપી છે. આંખ વિના જુએ છે, કાન વિના સાંભળે છે. એ નિરાકાર છે, અને અબેદ છે. એ અમન-મા છે, એને માતા નથી, પિતા નથી, સંતતિ નથી. છતાં તે પોતાને પિતા, માતા, સ્ત્રી અને જાળકના સ્વરૂપમાં પૂજવા દે છે; તે તો પોતાને પથરા અથવા ફાઈ પણ જડ પદાર્થના સ્વરૂપમાં પૂજવા દે છે. જોકે આમાંની એકે વસ્તુ તે નથી. તે આલ્મો જણાતો નથી. આપણે સમજીએ તો તે આપણી પાસે જ બેઠો છે. તેની સર્વવ્યાપકતા આપણે સમજવા ન માગીએ, તો તે દૂર ને દૂર જ છે.”

x

x

x

“દેહધારી જ્યારે ઈશ્વરનું સ્તવન કરવા બેસે છે, ત્યારે એને પોતાને કીક લાગે તેવો કલ્પે છે. તેની કલ્પનાનો ઈશ્વર તેને સારુ તો છે જ. નિરાકાર, નિર્ગુણ ઈશ્વરની પ્રાર્થના હિચ્ચારતાં જ તેનામાં ગુણનું આરોપણ થાય છે. ગુણ પણ આકાર જ છે. મૂળે ઈશ્વર વર્ણનાતીત છે, વાચાતીત છે. પણ પામર મનુષ્યને આધાર માત્ર પોતાની કલ્પનાનો છે. તેથી તે તરે છે, તેથી તે મરે પણ ખરો. ઈશ્વરને વિશે જે વિશેષણ યુદ્ધ હેતુથી માનીને ગાઓ તે તમારે સારુ ખરાં છે, ને મૂળમાં ખોટાં તો છે જ, કેમ કે તેને સારુ એક વિશેષણ પરતું નથી.”

“જગત વિચિત્ર છે એ સાચું, પણ વિચિત્રતા એટલે અસમાનતા કે અસ્પૃશ્યતા નથી. હાથી અને કાઠી વિચિત્ર છે,

એમની વચ્ચે બેદ છે. છતાં, ભગવાને કહ્યું છે કે મારી દષ્ટિએ
જા'ને સરખાં છે. અદૃષ્ટ પ્રાણુ, આત્મા એક છે. આત્મારૂપે તેઓ
એક છે, શરીરરૂપે જુદાં છે. હાથી ને કીડીમાં ફાઈ જાયું નથી
ને ફાઈ નીચું નથી. જાચનીચલાવ બુલાવવો એ ધર્મનું કામ છે.
વિચિત્રતામાં એક ચિત્ર જોવું, બેદમાં અબેદ જોવો એ મનુષ્યનો
ને ધર્મનો અંતિમ આદર્શ છે.”

x

x

x

‘જગતમાં દેખીએ છીએ કે જીવન મૃત્યુનું યુદ્ધ ચાલ્યાં જ
કરે છે, પણ જા'નેનો સરવાળો મૃત્યુ નથી પણ જીવન છે. ખીજા
માટે મરવું એ પ્રેમની પરાકાષ્ઠા છે, અને એનું શાસ્ત્રીય નામ
‘અહિંસા’ છે. અહિંસા જ સર્વવ્યાપક ધર્મ છે. આપણે મૃત્યુના
મુખમાં પડ્યા છીએ એમ કહી શકીએ. જગતમાં નાશ નાશ જ
થઈ રહ્યો છે, છતાં ગ્રાખી જીવતા રહે છે; અને જ્યાં સુધી ઈશ્વરનું
અસ્તિત્વ છે ત્યાં સુધી તેની માયા-લીલાનું અસ્તિત્વ છે. જગતમાં
નિર્જેપ થઈને રહેવાનો એક જ મહાનિયમ છે.”

—ગાંધીજી

• ઉપદેશનાણી

સર્વ સુખની સીમા છે જ્ઞાન, જ્યમ સદગ તેજનું આલય લાખ.
 જ્ઞાન વિના ભકિત નવ થાય, જ્યમ ચમુદીજો જ્યાં ત્યાં અથડાય.
 જે નર દેખે સધળે હરિ, પૂરણ ભક્તિ તાં તેણે કરી.
 જ્યાં જેવો ત્યાં તેવો રામ, અખા સધળાં એનાં નામ.
 જે ખોલે ચાલે ને સાંભળે, કરતો થકો કેમાં નવ ભળે,
 નરનારી નપુંસક લિંગ, જલચર સ્થલચર ખેચર અંગ.
 કર્તા હર્તા ભર્તા જેહ, અખા ભક્ત તે જે જાણે એહ.
 અપિલ જગત મૂર્તિ રામની, તેમાં જ્ઞાનીની મૂર્તિ તે છે કામની
 સોળે અંગે હરિ જ્ઞાનીને હદે, જેની વાણી બોલું નવ વદે.
 તે માટે હરિજન રવેં હરિ, અખા રમે કો પૂછો કરી.
 અખો તેહને મોટા વદે, જેને રામ રમે છે હદે.
 હરિ ભજતાં જોઈએ હેત પ્રીત, માંહે આતુરતા સંતની રીત.
 સદ્ગુરુનું શરણ મહેવું ખયે, હરિને કાળે મન બદ્ધ તપે
 તે નર હરિને પામે વેદ, અખા એ ભજવાને બેદ.
 હરિની કૃપાએ હરિ મળે, તે અખા અંતરથો ગળે.
 અખા હરિ જે મળનારા થાય, તો ન ગળે શિશનીય રંકરાય.
 કુળ અધિકાર અધ્યયન આતુરી, પાપ મૂર્ખતા ન જુએ હરિ.
 એમ જાણે તે હરિને જન, જે મારે પોતે કર્યાં મન
 દેહ તો હરિની કૃપાએ થયો, અને અણુજતો હું માંહે આવી ગયો.
 તારું કયું ને તું છે નાથ, એય જાણી અખા જાડક વાથ.
 ભણું જાણે તો હરિમાં ભગ, વાંકો ભતો વાટે વળ.
 પ્રભુ પામેવો મારગ એક, સદ્ગુરુ શરણે જ્ઞાન વિવેક.
 આદરવો આતમ અભ્યાસ, અખા સજાજો જે આપણે પાસ.
 નિષ્કર્મ થઈ નર હરિને જાણ, તો અખા ટળમે તુજ તાણ.

‘અખાના કપ્પા’માંથી